

Filozofski fakultet u Zagrebu

Odsjek za povijest

DIPLOMSKI RAD

Svakodnevica građanske elite Zagreba
i središnje Hrvatske na prijelazu 19. u 20. stoljeće

Studentica:
Darija Gotić

Mentorica:
dr.sc. prof. Iskra Iveljić

U Zagrebu, veljača, 2018.

Fotografija na naslovnici:
Šetači na Zrinjevcu, fotograf nepoznat, godine 1906.VI. Renata Gothardi
Preuzeto iz: Ranitović, Branko, Vanda Ladović. *Zagreb 1900.* (Zagreb: Liber, 1974.), 59.

Sadržaj:

Uvod	3
Prostor i vrijeme	7
Struktura građanske elite na prijelazu stoljeća	14
Novi prostor stanovanja za novu elitu	17
Stambena arhitektura – spoj tradicionalnog i novog	20
Prostorna organizacija interijera	25
Uvjeti života u elitnim stanovima na prijelazu stoljeća	29
Dizajn interijera	32
Odnosi u kućanstvu i uloga žena	39
Slobodno vrijeme	42
Zaključak	49
Literatura i izvori	51

Uvod

Kroz svoj interes za povijest Zagreba shvatila sam da je o gradu pisano mnogo, a opet se malo može pročitati o svakodnevici njegovih stanovnika kroz stoljeća. Poneki znanstveni članak ili feljton, kratak osvrt u literaturi koja se većinom bavi političkim događajima. Istovremeno, posljednjih godina u cijelom svijetu raste interes za povijest svakodnevica, ali i povijest sa prijelaza dvadesetog stoljeća te je brojna literatura objavljena o impresivnim promjenama koje su nastupile upravo u svakodnevnom životu. Zanimalo me je koliko je to bilo vidljivo u Zagrebu.

Očigledno je da se grad upravo tada ubrzano razvija i širi na ranije potpuno neizgrađene terene. Grade se veliki javni projekti poput željezničkog kolodvora, kazališta, škola, galerijskih prostora. Nastaje i za tako malen grad impresivan projekt gradskih parkova danas poznat kao Zelena ili Lenucijeva potkova. Impresivne su i fasade okolnih zgrada nastalih u tom razdoblju koje redovno pozivaju na razmišljanje kakav je tada život zapravo bio. Tko su bili ljudi koji su si mogli priuštiti njihovu gradnju te kakav luksuz se je mogao naći iza velikih prozora? Stoga se je način stanovanja i svakodnevica građanske elite onoga vremena nekako nametnulo kao tema. Ovo širenje grada je proces koji će se odvijati nekoliko desetljeća, ali u posljednjem desetljeću devetnaestog i prvom desetljeću dvadesetog stoljeća čini se dostiže svoj vrhunac. Tako će ta dva desetljeća biti u fokusu mog promatranja mada ću ponekad neophodno proširiti vremenski okvir.

Kako bismo razumjeli modernizaciju Zagreba te ju uspjeli staviti u širi koncept, važno je razumjeti velike ekonomske i socijalne promjene koje su zahvatile razvijeni svijet te njihov utjecaj na svakodnevicu. Važno je uzeti u obzir da u Parizu u to vrijeme već stoji Eiffelov toranj, da u brojnim gradovima Europe i SAD-a električna energija zamjenjuje plinsku rasvjetu, da se održavaju velike svjetske i regionalne izložbe na kojima se predstavljaju novi strojevi, električni aparati i da veliki tvornički kompleksi zapošljavaju tisuće radnika što nekim ljudima donosi izuzetno veliko bogatstvo.

Kako bih o tome više saznala i što bolje osjetila atmosferu toga vremena pročitala sam niz knjiga sa tematikom vezanom uz to razdoblje. Najbolji pregled, upravo sa meni interesantnom tematikom, pronašla sam u djelu Philippha Bloma, *Vrtoglave godine*¹. Tu je opisan brz razvoj na gotovo svim područjima, od znanosti i funkcioniranja ekonomije do posljedica koje je to imalo na društvene norme, svakodnevni život, kulturu, dokolicu. Razvoj je naravno bio vrlo neravnomjeran kako između država tako i unutar pojedinih regija, a razlika je posebno bila vidljiva u odnosima grada i sela. Manje sredine pratile su naravno što se događa u velikim metropolama te su pokušale ponešto od toga i same ostvariti.

Zagrepčanima je Beč tradicionalno bio uzor u razvoju, a o životu te elegantne metropole na prijelazu stoljeća pisao je Stefan Zweig u svojim sjećanjima na *Jučerašnji svijet*.² On je lijepo opisao opijenost kazalištem, glumce kao zvijezde onoga vremena te kako je kultura općenito bila dio obrazovanja,

¹ Blom, Philipp. *Vrtoglave godine: Europa, 1900. – 1914*. Preveo Goran Schmidt. Zaprešić: Fraktura, 2015.

² Zweig, Stefan. *Zvezdani sati čovječanstva. Jučerašnji svijet*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1966.

formalnog i neformalnog. Slična se slika stječe i u romanu *Zec jantarnih očiju*³ koji daje izvrstan pregled svakodnevnog života pariške i bečke elite, izgradnje Beča te uvjeta stanovanja građanske elite oko novonastale ulice Ringstraße. Atmosfera glazbenih salona lijepo je opisana u kronici još jedne poznate i imućne bečke obitelji u romanu *Kuća Wittgenstein, obitelj u ratu*⁴.

Prostor i vrijeme u Zagrebu opisivalo je niz autora u raznim pregledima povijesti grada. Oni su se ipak uglavnom bavili političkim prilikama dok je o ekonomiji dosta pisao Igor Karaman⁵. Ivo Perić u svom djelu *Zagreb: Od 1850. do suvremenog velegrada*⁶ bavio se je i nizom promjena u infrastrukturi grada koje se velikim dijelom događaju upravo u promatranom razdoblju, a koje su značajno utjecale na svakodnevnicu. O tome govore i neki pregledi promjena u gradu, poput članka Franje Buntaka: „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini”⁷.

Životom privredne elite, važnog dijela visokog građanskog sloja, u drugoj polovici devetnaestog stoljeća u Zagrebu bavila se je prof. Iskra Iveljić u svojoj knjizi *Očevi i sinovi*⁸ pa mi je to bila važna literatura od koje sam krenula, a nekim njenim dijelovima sam se više puta vraćala. To mi je pomoglo da dobijem dojam o životu u gradu, promjenama u gospodarstvu koje su ga zahvatile, da uvidim kako se je polako zagrebačka ekonomska elita stvarala te da odredim obitelji i pojedince koji bi za moj rad bili zanimljivi. Mene nije zanimala gospodarska aktivnost i poslovni uspjesi promatrane skupine već prije svega njihov svakodnevni život, slobodno vrijeme te uvjeti stanovanja.

Kao mjesto gdje se nova elita okuplja svojim ulaganjima u stambeno-poslovne zgrade ističe se Donji grad i prostor parkova Zelene potkove. Tim projektom se je najviše bavila Snješka Knežević u knjizi *Zagrebačka zelena potkova*⁹. Zgradama Donjega grada bavili su se i brojni drugi povjesničari umjetnosti. Posebno se ističe arhitektonski atlas Zagreba¹⁰, odličan pregled različitih stilova u gradu, njihova kronologija iz koje se mogu čitati faze razvoja grada te graditelji i investitori. Kao nezaobilazan izvor informacija tu su i knjige i članci Lelje Dobronić. Međutim, većina njih fokusirala se je na vanjski izgled tih zdanja, a bitno manje na unutrašnjost. Iznimka je monografija stana Viktora Kovačića u Masarykovoj ulici¹¹ te monografija vile Frangeš na Rokovom perivoju¹². Oba ta projekta međutim primjer su modernih kretanja u arhitekturi na prijelazu stoljeća pa su uzeti za usporedbu i prikaz promjena koje nastupaju u gradnji.

³ De Waal, Edmund. *Zec jantarnih očiju: skriveno nasljeđe*. Prevela Patricija Vodopija. Zagreb: Mozaik knjiga, 2012.

⁴ Waugh, Alexander. *Kuća Wittgenstein. Obitelj u ratu*. Prevela Maja Šoljan. Zagreb: Vuković & Runjić, 2014.

⁵ Karaman, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.

⁶ Perić, Ivo. *Zagreb: Od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.

⁷ Franjo Buntak. „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini,” *Iz starog i novog Zagreba*. MGZ IV (1968): 251-282.

⁸ Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2007.

⁹ Knežević, Snješka. *Zagrebačka zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

¹⁰ Damjanović, Dragan. *Zagreb. Arhitektonski atlas*. Zagreb: AGM, 2014.

¹¹ Premerl, Nada. *Stan arhitekta Viktora Kovačića. Masarykova 21 Zagreb*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2000.

¹² Gazivoda, Nina. *Vila Frangeš na Rokovom perivoju u Zagrebu. Geneza izgradnje i prepoznavanje značenja*. Zagreb: Pop&pop, 2008.

S obzirom na nedostatak informacija u literaturi odlučila sam izgled stanova provjeriti pregledavanjem nacrtu zgrada iz toga vremena koji su predani gradskim vlastima u vrijeme izdavanja građevinskih dozvola te su sačuvani u Državnom arhivu grada Zagreba. Raspored stambenog prostora moguće je time dosta jasno rekonstruirati, ali njihovu veličinu ne uvijek. Naime, oznake mjera na nacrtima, često su loše vidljive ili nisu precizno naznačene. Ipak, može se izdvojiti dio nacrtu na kojima su sve mjere dobro naznačene, a dio mjera se onda može rekonstruirati prema ostalima. Stoga utvrđene mjere i naznačene površine stambenih prostora u ovom radu nisu uvijek potpuno precizne, ali u dovoljnoj mjeri da nam predoče uvjete stanovanja građanske elite.

Uređenje interijera i organizacija kućanstva opet je mnogo bolje obrađena u stranoj literaturi. Bill Bryson *U kući*¹³ zavirio je u unutrašnjost građanskih kuća te opisao niz praktičnih promjena koje su donijeli novi kućanski aparati, plin, a zatim i električna energija. Tu modernizaciju samo su djelomično uspijevali pratiti viši slojevi u Zagrebu. Izgled zagrebačkih interijera i eksterijera elitnih stanova pokušala sam rekonstruirati i kroz fotografije nađene u raznoj literaturi, a posebno lijep pregled je staro izdanje *Zagreb 1900*.¹⁴ Znanja stečena na taj način nadopunila sam kroz opise očuvanog namještaja onoga vremena. U tome su mi posebno korisni bili katalozi izložbi *Historicizam u Hrvatskoj*¹⁵ i *Secesija u Hrvatskoj*¹⁶ Muzeja za umjetnost.

O tome što se je očekivalo od domaćice govori dosta *Kućanstvo za školu i dom*¹⁷. To je od 1893. godine bio udžbenik za nastavu djevojaka u višim pučkim školama. Knjiga je rad Klotilde Cvetišić, ravnateljice kraljevske zemaljske ženske stručne škole u Zagrebu. Ovaj priručnik daje vrlo konkretne savjete o održavanju čistoće doma, pranju odjeće, skladištenju namirnica u kuhinji te niz drugih uputa važnih za organizaciju kućanstva. Kroz njih se posredno može mnogo saznati i o tadašnjim uvjetima života u kući, uređajima koji su im stajali na raspolaganju i organizaciji poslova. Naravno, sve zajedno sa značajnim utjecajem crkvene ideologije pa su već uvodno kao glavna svojstva dobre kućanice navedeni: „nabožnost, radljivost, red i čistoća te štedljivost“¹⁸.

Dnevnici i memoari pripadnika zagrebačkog visokog društva ili opisi suvremenika koji bi jasnije pokazivali atmosferu unutar doma, izuzetno su rijetki. Ovdje sam se poslužila memoarima Vilme Vukelić¹⁹ koja se je prisjetila svog odrastanja u dobrostojećoj kući u Osijeku, ali i posjeta obitelji Berger u njihovom

¹³ Bryson, Bill. *Kod kuće: Kratka povijest privatnog života*. Prevela Ivana Jandras Szekeres Zagreb: Znanje, 2015.

¹⁴ Ranitović, Branko, Vanda Ladović. *Zagreb 1900*. Zagreb: Liber, 1974.

¹⁵ Vladimir Maleković, ur. *Historicizam u Hrvatskoj: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 17.2. -28.5*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000)

¹⁶ Galić, Anđelka, ur. *Secesija u Hrvatskoj*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2003.

¹⁷ Cvetišić, Klotilda. *Kućanstvo za školu i dom*. 2. izd. Zagreb: Knjižare Lav. Hartmana Kugli i Deutsch, 1896.

¹⁸ Cvetišić. *Kućanstvo za školu i dom*. 5-10.

¹⁹ Vukelić, Vilma. *Tragovi prošlosti (memoari)*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994.

ekskluzivnom domu na Trgu bana Jelačića u Zagrebu. Neke zanimljive crtice sam pronašla i kod Josipa Horvata u njegovim *Zapisima iz nepovrata*²⁰.

U razumijevanju uvjeta stanovanja te njihove sličnosti i razlike, pomogli su mi i posjeti kućama i palačama građanske i plemićke elite sa prijelaza stoljeća u gradovima koje sam posjetila - Muzej *Jacquemart-André* u Parizu, muzej kuća pisca Charlesa Dickensa u Londonu, kuća Haas – Lilienthal u San Franciscu, Palazzo Doria Pamphilj u Rimu, te dvije palače u Palermu, Palazzo Mirto koja je danas muzej te Palazzo conte Federico u kojoj i danas živi četveročlana obitelj i prilagođava svoj život u moderno vrijeme prostoru izgrađenom kroz stoljeća, impresivnom, ali bez primjerice grijanja.

U završnom dijelu rada pokušala sam prikazati dokolicu građanske elite. Tu sam naišla na više literature. Već knjiga Aleksandre Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*²¹ nudi odličan pregled kako su Zagrepčani provodili slobodno vrijeme koje je vrlo često i bilo vezano za blagdane i praznike. Tu sliku nadopunila sam podacima iz članaka o raznim oblicima zabave onoga vremena te informacijama koje se često kratko spominju u literaturi.

Sveukupno se je pokazalo da o načinu stanovanja građanske elite te njihovoj svakodnevici u Zagrebu na prijelazu stoljeća nije mnogo pisalo. Stoga sam za ovaj rad koristila raznoliku literaturu i izvore kako bih pokušala dočarati promjene u gradu koje su nastale njegovim širenjem i modernizacijom te prikazati uvjete svakodnevnog života zapravo ne mnogobrojnih članova građanske elite. Kakav im je svakodnevni život novac i ugled omogućio, kako su stanovali i provodili slobodno vrijeme neke su od tema kojih ću se dotaknuti.

²⁰ Horvat, Josip. *Živjeti u Hrvatskoj. Zapis iz nepovrata 1900-1941*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber. 1984.

²¹ Muraj, Aleksandra. *Zagrebačka blagdanska ozračja: slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*. Zagreb: AGM: Institut za etnologiju i folkloristiku: Muzej grada Zagreba, 2013.

Prostor i vrijeme

Tijekom devetnaestog stoljeća razvijeni svijet Europe, Azije i SAD-a izmijenio se je više nego stoljećima ranije. Možda najveća socijalna promjena bila je u raspodjeli ekonomske, a sve više i političke moći. Staleške podjele koje su obilježile povijest starog kontinenta nestajale su, doduše u različitim državama različitom brzinom. Međutim, s vremenom je postalo jasno, mnoga velika aristokratska imanja diljem Europe polako su propadala. Dijelom su do toga dovele nove političke prilike - više nije bilo kmetova kao besplatne radne snage. Dijelom je problem bio u nesposobnosti dijela vlastelina da se prilagode novom načinu života te činjenici da se sve više tražilo od njih da rade ili barem da znaju dobro upravljati imanjima. Istovremeno, europska poljoprivreda se je našla pod udarom konkurencije proizvoda iz novog svijeta. Na prostranim ravnicama sjeverne i južne Amerike te u Australiji, proizvodnja je bila bitno jeftinija, a modernim bržim parnim brodovima ti su proizvodi stizali do kupaca bilo gdje u svijetu. Ekonomsko uporište Europe sve je više od poljoprivrede okretalo industriji. Dio stare elite snašao se je reorganizacijom poslovanja, a u nekim zemljama ovaj proces bio je bitno drugačiji pa je primjerice Ugarska i dalje bila uspješno koncentrirana na velika poljoprivredna imanja. Međutim, velikom broju veleposjednika zapadne Europe to nije uspjelo. Imanja su opustjela, a seljaci otišli. Tvornice su prihvatile mase tih ljudi u potrazi za poslom pa su se i njihovi životni i radni uvjeti potpuno promijenili. Umjesto za vlastelina na poljima, kao njihovi preci, oni su naporno radili za vlasnike tvornica, koji su prema njima, baš kao i nekada vlastelini, različito postupali. Dok su neki ulagali u moderne tvornice, a za svoje radnike gradili stambena naselja, većinu je poduzetnika obuzela želja za brzom zaradom. Tu cijenu su platili njihovi radnici boraveći svakodnevno na poslu i nakon njega u izuzetno lošem okruženju.

Novi uvjeti poslovanja kroz nekoliko su desetljeća stvorili i novu ekonomsku elitu. Njihov uspjeh najčešće nije bio vezan za ugled i titule prijašnjih generacija. Dapače, postalo je moguće već u jednoj generaciji vlastitim sposobnostima i radom uzdići se iz nižeg sloja ili čak siromaštva do bogatstva. Do kraja stoljeća došlo je do nove podjele uloga. Podrugljivo nazivani novopečeni bogataši bili su često bitno bogatiji od plemićke elite. Njihovi međusobni odnosi razlikovali su se, ali u početku su se držali odvojeno. Do kraja stoljeća i to se je promijenilo pa su prijateljstva između stare i nove elite bila sve češća. Brojni plemići izlaz iz sve teže financijske situacije nalazili u ženidbama sa kćerima iz bogatih obitelji tvorničara i modernih poduzetnika. Većina tih brakova bila je dogovorena te su gledani kao pozitivan dogovor za obje strane. Poduzetnici su ulazak u plemićke obitelji gledali kao vrhunac svog uspjeha, a plemići su uglavnom spašavali vlastita imanja od propasti.

Promjene su nastupile i kod srednje klase koja je bivala sve brojnija te je imala sve veći utjecaj u ekonomiji i javnom životu. Imala je i sve više novčanih sredstava da si omogući bolji životni standard, više slobodnog vremena za druženja, kulturne događaje te možda najvažnije, bolje obrazovanje za svoju djecu. Pri tome je izuzetno bitno da se to sve češće odnosi i na žensku djecu. Najprije im je omogućen pristup osnovnom obrazovanju, ali na prijelazu stoljeća otvaraju im se i sveučilišta. Mlade obrazovane žene nisu više vezane isključivo za kuću već su društveno aktivne, neke i rade, barem prije udaje. Sve više su svjesne nepravednog položaja u kojem se nalaze pa se bore za ravnopravnost.

Širenje obrazovanja dovelo je s vremenom do prave ekspanzije znanstvenih otkrića koji će dodatno izmijeniti kvalitetu života i postati temelj za još jači industrijski razvoj. Još polovicom stoljeća otkriće dinamita omogućilo je lakšu izgradnju cesta i još brže širenje željezničke mreže, što je imalo niz pozitivnih učinaka na ekonomski razvoj. Tajanstvene X zrake otkrivene 1895. unaprijedit će medicinu, a javnost je postala opsjednuta novootkrivenim elementom radijem koji je gledan kao čudotvoran te korišten u industriji, ali i predmetima poput satova i kozmetičkih proizvoda. Širi se upotreba gume te ranih vrsta plastike. Otkrića na području kemije omogućavaju sintetsku proizvodnju boja. Neka velika otkrića toga vremena, poput otkrivanja strukture atoma, široj javnosti su bila bitno manje interesantna, ali promjena je općenito bila u činjenici da su nova znanstvena otkrića brzo nalazila put do praktične primjene u proizvodima koji su se zatim u kratkom roku nudili širokim masama.

Sve su to bile posljedice industrijalizacije i urbanizacije pa su se novosti najviše mogle zamijetiti u gradovima. Oni su prije svega osvijetljeni i to najprije plinskom rasvjetom, a na prijelazu stoljeća ona je velikim dijelom zamijenjena električnom. To je donijelo velike promjene u svakodnevicu produživši dan na ulicama. Širenjem električne energije olakšava se i život ženama u vođenju kućanstva jer se pojavljuje niz novih kućanskih aparata. Oni postaju sve pristupačniji zbog masovne proizvodnje, a tome doprinose i novi jeftiniji materijali, poput plastike. Namještaj, garderoba, džepni satovi, razni predmeti za svakodnevnu upotrebu, koje su nekada izrađivali obrtnici u malim količinama, sada se proizvode tvornički i postaju bitno jeftiniji. Da bi se to sve ponudilo kupcima otvaraju se i prve robne kuće koje postaju pravo carstvo za kupce. Kako bi se tržište povećalo nastaju prodajni katalozi koji organiziraju dostavu. Veliki gradovi organiziraju i svjetske ili regionalne izložbe na kojima predstavljaju najnovija dostignuća. U Parizu je za jednu takvu prigodu 1899. izgrađen Eiffelov toranj, a 1900. prekrasne dvorane Grand Palais i Petit Palais.

Osim na svakodnevnicu, ove brojne promjene imaju utjecaj i na kulturu. Iako akademizam i dalje prevladava, nastaju novi umjetnički pravci. Impresionizam u slikarstvu i secesija, orijentirana posebno na umjetnički obrt, svojim se motivima okreću prirodi dok je futurizam inspiriran brzinom. Razvijaju se fotografija i film koji su najprije hobi za elitu, ali se sve više šire kao zabava za mase. Književnost obiluje opisima putovanja u svemir, izmišljenim svjetovima ili udaljenim egzotičnim krajevima. Javlja se pokret onih koji ne žele pratiti stroga društvena pravila već živjeti slobodno, bez obaveza, ograničenja, a poneki i bez odjeće. Bečki slikar Klimt jedan je od takvih boema.

Interes za druge narode i kulture šire i novine koje postaju sveprisutne, ako ne kod kuće, onda u kavanama. Uz pomoć telegrafa i sve brže poštanske dostave vijesti brzo stižu, a novinarski poduzetnici biraju one najzanimljivije kako bi privukli čitatelje. Politička situacija u Rusiji, burski ratovi, način života u Africi, ekonomija u Americi ili izgradnja bečkog Ringa više nisu nepoznanica.

Velika revolucija nastupila je i na području prometa. U kratkom roku od nekoliko desetljeća ranije uobičajene kočije su prestale biti glavno prijevozno sredstvo. Željeznica se je širila velikom brzinom i postajala vrlo bitan pokretač razvoja, ali je i sama neprestano modernizirana. Već 1903. godine

njemačke tvrtke Siemens i AEG, žestoki konkurenti, obje su proizvele električne lokomotive koje su postizale brzine od 206 odnosno 210 km/sat.²² Napredovao je i razvoj automobila koji upravo na prijelazu stoljeća postaju statusni simbol mnogih imućnih obitelji. Međutim, vrlo brzo, najprije u tvornici Ford, a zatim i ostalima, počinje masovna proizvodnja čime cijena automobila pada, a oni postaju pristupačni širim slojevima. Motorizacija se širi i u zrak jer u isto vrijeme dolazi do brzog razvoja zrakoplovstva. Već 1909. godine uspješno je izveden prelet preko kanala La Manche.²³ Brzina postaje bitna. Oni kojima su automobili i avioni nedostižni, okreću se biciklizmu. Amaterska vožnja bicikla postaje dio svakodnevice, ali sve se češće održavaju i utrke. Prvi Tour de France održan je 1903. godine.²⁴

Svijet se dakle mijenja velikom brzinom. Međutim, u ruralnim krajevima i pokrajinama udaljenim od velikih centara moći, te promjene vidljive su bitno sporije. Tako je bilo i u Banskoj Hrvatskoj koja je kraj devetnaestog stoljeća dočekala politički vezana za Budimpeštu u nagodbom reformiranoj Austro-Ugarskoj monarhiji. Beč je i dalje bio uzor za razvoj, Prag se gleda sa simpatijama, a sa Budimpeštom su postojale brojne političke i ekonomske veze. Studiranje u Beču, Pešti, Pečuhu bilo je tradicija. Mladi ljudi bi sa studija donosili intelektualne novitete mada se je dosta moglo saznati i iz različitih novina koje su sve brže stizale. Tako je hrvatsko društvo, barem njegov intelektualni dio, bilo dobro informirano o razvoju i načinu života diljem Monarhije, ali i u drugim dijelovima Europe. Nažalost, to nije bilo dovoljno za brži razvoj jer je Hrvatska za industrijski razvijenim krajevima još bila u velikom zaostatku. I dalje je to bila poljoprivredna regija, u kojoj sporo dolazi do urbanizacije i porasta gradskog stanovništva. Prema Karamanu, na početku nagodbenog razdoblja, taj udio iznosio je 6,2%, a 1910. povećan je na svega 8,5%, prema čemu je tada niti svaka deseta osoba u Hrvatskoj živjela u gradu.²⁵

Usprkos tome, gradovi se ističu kao središta političke moći, ali i kulturni i obrazovni centri dok se u nekima razvija i živa ekonomska aktivnost. Zagreb se u svemu tome izdvajao svojom veličinom i utjecajem. Naravno, sa današnjeg gledišta i Zagreb je zapravo bio malen grad te je 1910. godine, na kraju promatranog razdoblja, imao 79.038 stanovnika. Ipak, to je bilo za 18.036 stanovnika više nego deset godina ranije (1900.) ili 38.770 više nego dvadeset godina ranije (1890.).²⁶ Osim civila u te brojke je bilo uključeno i vojno osoblje. Primjerice, od 61.002 stanovnika koliko ih je prema popisu bilo 1900. godine, 3.312 bili su vojnici.²⁷

Ljudi dolaze iz cijele regije pa i iz cijele Monarhije, ali prevladavaju oni iz okolice pa se je najviše ljudi izjašnjavalo da im je materinji jezik hrvatski ili srpski. Prema popisu 1900. godine bilo ih je ukupno 43.

²² Philipp Blom. *Vrtoglave godine*. 320.

²³ Blom. *Vrtoglave godine*. 317.

²⁴ Blom. *Vrtoglave godine*. 325.

²⁵ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 258.

²⁶ Ivo Perić. *Zagreb Od 1850. do suvremenog velegrada* (Muzej grada Zagreba. Zagreb 2006), 189.

²⁷ Perić. *Zagreb*. 172.

644 ili 75,7 posto²⁸ od spomenutih 61.002 stanovnika. No, bilo je i onih koji su označili druge jezike kao materinje. Slovenski – 5.990 ljudi, njemački – 3.810, mađarski – 2.653, češki – 847, talijanski 411, slovački 79...²⁹ No, u centru grada mogla se je čuti prava mješavina jezika, djelomično zbog različitih obiteljskih veza, djelomično jer se je to jednostavno smatralo dijelom obrazovanja za više slojeve. Sve kavane imale su novine na nekoliko jezika, a i jelovnici u ugostiteljskim objektima bili su mahom pisani na njemačkom. Vlast je 1887. donijela statut kojim je naređeno tiskanje jelovnika na hrvatskom, ali su prošle godine prije nego je to i zaživjelo. Čak i tada jelovnici su uglavnom bili dvojezični, hrvatsko-njemački ili hrvatsko-mađarski.³⁰

O strukturi gradskog stanovništva dosta govori i podatak da je prema popisu stanovništva iz 1910. postotak pismenosti, odnosno onih „vještih čitanju i pisanju“ bilo je 83.9%³¹, što je i dalje visok postotak nepismenih, ali svakako bitno niži nego u ruralnim krajevima regije.

Religija i crkvene institucije i dalje su imale veliki utjecaj na svakodnevicu. Rimokatolici su tradicionalno bili najbrojnija vjerska skupina sa 90% dok je pravoslavaca bilo 3,5-4%. Broj Židova se je u to vrijeme povećao na oko 5%.³² Upravo će ta mala židovska zajednica imati veliki udio među poduzetnicima kao trgovci, bankari, vlasnici tvornica te će time činiti značajan postotak nove građanske elite.

Razlog doseljavanja ljudi te širenja grada bila je i sve veća ekonomska aktivnost. Od sredine stoljeća dolazi do postepenog razvoja industrije u regiji. Međutim, taj je razvoj izuzetno spor. Kao što je već spomenuto, agrarna ekonomija u čitavom nagodbenom razdoblju te sve do prvog svjetskog rata još uvijek prevladava u strukturi privredne aktivnosti stanovništva Banske Hrvatske te je još krajem stoljeća, 1890. godine, u poljoprivredi bilo zaposleno čak 84,6% zaposlenih. Na kraju promatranog razdoblja, 1910., taj je postotak smanjen, ali je još uvijek iznosio visokih 78,4% aktivnog stanovništva.³³ Od preostalog postotka samo je manjina uključivala radnike u industriji ili obrtništvu. Oni su imali udio od svega 7,4% 1890. te 9,6% 1910. godine. Zbog krize 1873. godine te zbog političkih prilika određenih nagodbenim sustavom, industrijski je kapital bio uglavnom strani – mađarski, austrijski ili zapadnoeuropski.³⁴

Unutar tog malog postotka, posebno je bila raširena industrija eksploatacije drva na koju je 1910. otpadalo 51,9% ukupne industrijske proizvodnje. Ta je djelatnost imala vrlo visok postotak isplativosti, ali je uglavnom bila smještena izvan gradova. Ipak, donosila je dobru zaradu nekim regijama, a pojedini

²⁸ Kr. ugarski središnji statistički ured. *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune IX. (1902)*. (Tiskara Dioničkog društva Athenaeum, Budimpešta 1904.), 24.

²⁹ Perić. *Zagreb*. 172.

³⁰ Ines Sabotić. *Stare zagrebačke kavane i krčme s kraja 19. i početka 20. stoljeća*. (Zagreb: AGM i IDZ Ivo Pilar, 2007), 186-189.

³¹ Klaić, *Zagreb 1910. – 1913.*, (Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1918.), 8.

³² Ivo Goldstein i Slavko Goldstein, ur, *Povijest grada Zagreba*. Knj. 1 (Zagreb: Novi Liber, 2012), 353.

³³ Karaman, *Privreda i društvo*, 254.

³⁴ Karaman, *Privreda i društvo*, 255.

su gradovi razvijeni upravo zbog transporta, uz ostalo i drva. Tako je Karlovac bio jedan od glavnih transportnih centara radi vodenog puta Kupom koji je spajan dalje na cestovne putove prema moru, prije svega Senju.

Zagrebačka industrija također se je sporo razvijala. Osnivanje Trgovačko-obrtničke komore 1852., trebalo je označiti jači industrijski razvoj, ali je do toga došlo tek 1880-ih godina te na samom prijelazu stoljeća. U gradu, bolje rečeno u okolici tadašnjeg grada, nastaju tvornički pogoni. Od 1860-ih posluju Tvornica parketa, Tvornica konjaka, uspješna Tvornica koža u Medvedgradskoj ulici, Paromlin, te Tvornica kamenine, a od tada posluje i veliki kompleks Plinare. U idućem desetljeću sa radom kreću Tvornica šibica, te nova paropilana obitelji Heinzl. Tako je do 1880-ih u gradu bilo devetnaest industrijskih poduzeća različite veličine s ukupno oko 2000 radnika³⁵. Uz već postojeća poduzeća tada se otvaraju i Tvornica duhana, Tvornica likera Pokorny, a nekadašnja tvornica parketa postaje Tvornica pokućstva iz svinutog drva. Do kraja stoljeća otvaraju se, od većih poduzeća, još Kallina tvornica peći i šamota, Tvornica cikorija - Franck, Tvornica sapuna i Tvornica papira. Otvorena je i treća po redu Bubara, odnosno pogon za proizvodnju svile. Bili su tu i razni drugi pogoni poput Pivovare, čija tradicija započinje još 1740., ali je 1892. preseljena u novu zgradu na tadašnjoj periferiji.³⁶ Dio radnika zapošljavale su i željezničke strojarske radionice, tvornica cementa, dvije tvornice opeke, tiskare. Dobro su zarađivali i neki prijevoznici i otpremnici zbog tranzitnog prometa dobara kroz središnju Hrvatsku, a novi građevinski bum pogodio je građevinskim poduzećima i arhitektima. Ne treba zaboraviti ni bankare, osiguravatelje te veletrgovce koji su imali brojne tvrtke registrirane u Zagrebu, a i neki obrtnici, poput zlatara, raspolagali su značajnim imetkom.

Među tim poduzećima bilo je onih koja su poslovala duže vrijeme, nerijetko i kroz više generacija iste obitelji. Brojna su međutim otvorena, ali se nisu uspjele održati. Bilo je ipak i onih koja su se isticala svojim profitom te međunarodnim djelovanjem. Tvornica cikorija – Franck otvorena je 1892. godine kao podružnica uspješne njemačke obiteljske tvrtke. S druge strane neke lokalne tvrtke uspjele su se probiti na međunarodno tržište – primjerice tvornica likera Pokorny, Paromlin te Tvornica namještaja Bothe i Ehrmann. Sve tri imale su proizvode čija je kvaliteta prepoznata na europskom pa i svjetskom tržištu te su svoje proizvode prodavali u cijeloj Monarhiji, ali i šire. Paromlin je brašno prodavao u Veliku Britaniju, Francusku, Španjolsku, a manje količine čak i u Brazil. Pokorny je za svoje recepture osvojio niz nagrada na europskim i svjetskim izložbama, koje su u ono vrijeme bile istinski međunarodni test za proizvode. Bothe i Ehrmann postali su pak sinonim za vrhunski namještaj u gradu, a zatim i širokoj okolici te su prodavali svoje proizvode i u Beču. Ta velika poduzeća devetnaestog stoljeća nastaju privatnim

³⁵ Lelja Dobronić, „Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika“, *Iz starog i novog Zagreba* MGZ 4 (1968): 225.

³⁶ Lelja Dobronić, „Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika“, *Iz starog i novog Zagreba* MGZ 4 (1968): 225-240.

inicijativama, bilo jednog poduzetnika ili nekoliko udruženih. Na prijelazu stoljeća mnoga od njih su prestrukturirana u dionička društva, ali i dalje posluju.³⁷

U prvom desetljeću novog stoljeća došlo je do gospodarskog zastoja. Franjo Buntak u svojoj analizi života u gradu 1907. godine, posebno naglašava težak život radnika, ali i zastoj u investicijama. Očigledno je da se otvara manje novih pogona, a stari se ne proširuju često. Pozitivan primjer je otvaranje nove zgrade Paromlina, koji je obnovljen nakon požara godinu ranije.³⁸

Ipak, ne treba zavarati privid da je Zagreb odjednom postao isključivo industrijski i poduzetnički orijentiran grad. Prema popisu stanovništva 1900. godine samo 32,5% stanovništva radilo je u industriji, u što je u to vrijeme ubrajan i obrt. U trgovini i „vjeresijsstvu“ radilo je 8,9%, a u prometu 8,8%. Poljoprivreda je i dalje zapošljavala 8,1%, a visokih 7,7% činili su umirovljenici i rentijeri.³⁹ Bila je to zapravo mješavina – trgovci, obrtnici, bankari, tvorničari, radnici, vojnici, đaci i studenti, a nemalim dijelom je grad zadržao i svoj činovnički duh. Prema istom popisu na zaposlene u javnog službi i slobodnim zanimanjima otpadalo je 13,6% stanovnika.⁴⁰ Josip Horvat se prisjeća kako su ljudi željeli sigurnost javne službe te kako je to imalo utjecaj na njihov život i razmišljanje. „Nakon svršenih nauka, svatko je mogao unaprijed izračunati kako će napredovati u državnoj službi, koliki će mu biti dohodak, kad će se moći povući u mir – život svakoga bijaše istina, jednoličan, ali stalan u svojoj sigurnosti. Dakako, bilo je izuzetaka, i pozitivnih i negativnih, ali ti su bili rijetki. Ta je sigurnost života djelovala i na misao i na volju, primalo se bez roptanja diktat poretka. Sve bijaše pokorno: „sluga pokoran!“, simbolički je zvonilo iz svačijih usta mjesto pozdrava.“⁴¹

Na političkoj sceni, to je vrijeme Khuen-Hédervárya koji je kroz hrvatsku historiografiju redovno vrlo negativno prikazivan. Nezadovoljstvo Hrvata mađarskim odnosom prema Hrvatskoj, ali i Khuenovim osobnim stilom vladanja, bilo je konstantno tijekom cijelog tog razdoblja. U nekoliko navrata izbili su i veći prosvjedi. Poznat je protest studenata u vrijeme dolaska cara Franje Josipa u listopadu 1895., kada je spaljena simbolična mađarska zastava.

Žestoki politički prosvjedi izbili su i 1903. godine, tada zbog odbijanja mađarske strane da revidira financijski dio Nagodbe. Nezadovoljstvo je raslo, a u prvoj polovici te godine izbio je niz demonstracija u gradu. Gotovo svakog dana ljudi su prosvjedovali pred javnim institucijama te kućama istaknutih mađarona. Pjevanje rodoljubnih pjesama te govori prerasli su ponekad u žešće sukobe, razbijani su

³⁷ Miroslava Despot. „Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. Stoljeća,“ *Iz starog i novog Zagreba*. MGZ 5 (1974): 165-174.

³⁸ Franjo Buntak. „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“ *Iz starog i novog Zagreba*. MGZ 4 (1968): 265.

³⁹ *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune IX. (1902)*. 44

⁴⁰ Isto

⁴¹ Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisi iz nepovrata 1900-1941.*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984), 9.

prozori, napadani organi reda. Ban je na to odgovorio silom te su na ulice redovno izlazili žandari pa i vojska, a mnogi su prosvjednici završili u zatvoru.⁴²

No, sa stajališta razvoja Zagreba u to vrijeme, nepopularnome se banu moraju dati i pozitivne ocjene s obzirom na neosporni napredak grada. Uz njega je u to vrijeme djelovala grupa intelektualaca i ljudi koji će svojim zamislima i projektima imati dugoročni utjecaj na razvoj grada.

Na kulturnoj sceni te uvijek vezano uz građevinske projekte, djeluje Iso Kršnjavi, također različito gledan. Često je kritiziran zbog odnosa prema nekim javnim projektima poput rušenja Bakačeve kule ili odnosa prema nekim umjetnicima kojima je njegove kritika otežala rad. S druge strane, u brojnim je projektima vezanim uz kulturu i izgradnju upravo njegovo zalaganje donijelo napredak.

Mnogo se rjeđe spominje doprinos gradonačelnika. U promatranom razdoblju, na čelu grada izmijenila su se dvojica - Milan Amruš (1890.-1892.), Adolf Mošinsky (1892.-1904.) te ponovno Amruš (1904.-1910.). Milan Amruš je došao na gradonačelničku funkciju 1890. godine. U to vrijeme on je još pripadao oštroj opoziciji bana Khuena te njihova suradnja nije bila dugog vijeka. Već 1892. Amruša je zamijenio Adolf pl. Mošinsky, opisivan kao onaj sklon vlasti. Ne ulazeći u njegove odnose sa Khuenom, Mošinsky je svakako imao političke mudrosti iz dane situacije izvući izuzetno veliku korist za grad te je u modernizaciji grada njegova zasluga izuzetno velika. Promišljeno, prvi projekti na kojima je inzistirao bili su uređenje kanalizacije, regulacija potoka Medveščaka te vodovodna mreža. Sve to desetljećima je predstavljalo ozbiljan problem u životu grada i kočilo njegov razvoj. Istovremeno, organizira službu za uređenje gradskih parkova. Bila je to potpuna novost. Do tada potpuno zanemarena tema, za Mošinskog je odraz civilizacije. Devetnaesto stoljeće u cijeloj je Europi vrijeme posvećenosti zelenilu. U gradovima se uređuju parkovi, ljude se potiče da borave u prirodi. On to želi i kod lokalnog stanovništva što je vidljivo u podržavanju projekta Zelene potkove. No ne zaustavlja se na tome pa 1894. pokreće akciju za izgradnju sljemenske ceste u želji da time Medvednicu približi Zagrepčanima.⁴³

Još jedno važno ime toga razdoblja je gradski mjernik, urbanist i dugogodišnji ravnatelj Gradskoga građevnog ureda Milan Lenuci. Po njemu je nazvan projekt osam gradskih parkova povezanih u oblik potkove. Danas su razna mišljenja o važnosti njegove uloge u nastanku toga projekta. Međutim, bez obzira na to, njegov utjecaj na razvoj grada je bio znatan i do umirovljenja 1913. godine osmislio je urbanizaciju grada bitno šire od granica Donjeg grada, a to je bio temelj za građevinsku ekspanziju koja je uslijedila između dva rata.

Dakle, ovih nekoliko ljudi i njihovi suradnici bitno su utjecali na razvoj grada i njegovo širenje na prostor podno dva povijesna brežuljka. Njihovo djelovanje poklopilo se je sa ekonomskim razvojem koji je pak u gradu stvorio kapital potreban za izgradnju. Kao posljedica svega toga, krajem 19. stoljeća, izgled

⁴² Franjo Buntak, „Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine,” *Iz starog i novog Zagreba*, MGZ III (1957): 177-236.

⁴³ Zvonimir Milčec, *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika* (Zagreb: Bookovac, 2006), 44-51.

grada ubrzano se je mijenjao te je Zagreb sve više nalikovao, kako su mnogi suvremenici rado govorili, modernim gradovima Europe. Izgradnja grada bila je zaista očigledna. Prostor urbanizirane cjeline se je širio brže nego ikad prije, grad se je spustio sa predjela dvaju brežuljaka i krenuo prema jugu. Do kraja prvog desetljeća 20. stoljeća životni prostor grada bio je omeđen zgradom Glavnog kolodvora i linije željezničke pruge na jugu te Rudolfovih vojarnama na zapadu i Draškovićevom ulicom na istoku. Iako još uvijek malen u europskim okvirima, to je predstavljalo izuzetno veliko povećanje gradskog prostora u Zagrebu.

Građanske elite na prijelazu stoljeća

Kako je građanstvo stjecalo sve veći ugled i moć, među njima se je izdvojio sloj onih najutjecajnijih koje se gleda kao građansku elitu. Dio njih je građanska inteligencija koja svoj ugled crpi iz političkog položaja, intelektualnog ili pak kulturnog rada. Tu su spadali razni visoki državni i lokalni činovnici i službenici koji se i u slobodno vrijeme kreću u krugovima elite. Izumitelji i znanstvenici postaju javne osobe. Već izum jednog proizvoda mogao je izumitelju uz malo sreće donijeti ugled, ali i bogatstvo. Naravno, bilo je onih koji se u tome nisu lako snalazili pa su bogatstvo na njihovim izumima stekli drugi. Nije to uvijek bio svijet pravednih pobjeda, konkurencija je često bila vrlo oštra pa i okrutna. Događale su se prijevare i krađe patenata o kojima su često odlučivali sudovi, a neke od njih otkrivene su tek desetljećima kasnije. Kako bi prikupili sredstva za financiranje svojih, vrlo često još eksperimentalnih projekata, rado su se kretali među imućnima. Slično je bilo i sa umjetnicima. Mnogi od njih u to vrijeme žive ugodnim građanskim životom. Slikanje portreta za obiteljske umjetničke zbirke nekima možda nije donijelo slavu, ali svakako je dobar životni standard. No, ne zarađuju dobro samo portretisti jer trgovina umjetninama općenito u to vrijeme cvijeta diljem Europe, a upravo su elitni građanski slojevi u to velikim dijelom uključeni.

Drugi dio građanske elite čine bogati privrednici, koji su se uzdigli na krilima industrijalizacije i svih popratnih promjena. Neki od njih, poput obitelji Rockefeller obogatili su se upravo u to vrijeme, a ostali su pojam bogatstva sve do danas. Izvori imetka bili su različiti, ali tipično je bilo, kao i kod današnjih poduzetnika, da se jednom stečeno bogatstvo proširi ulaganjima na više djelatnosti. Sirovine poput željeza i čelika, neophodne za industriju, postaju važan dio proizvodnje i prodaje pa donose velik novac ulagačima. Neki su na vrijeme prepoznali važnost nafte pa su ušli u poslove vezane za taj novi energent. Slično je bilo nešto kasnije i sa električnom energijom. Transport dobara i ljudi postaje važan izvor zarade. Vlasnici parobrodskih linija, skladišta, luka ili dokova zarađuju izuzetno mnogo. Tome posebno doprinosi masovna seoba Europljana prema Novom svijetu, ali i prva organizirana krstarenja Mediteranom za one bogate⁴⁴. Željezničke linije u početku su također često privatne i za neke izvor

⁴⁴ Organizator je bio Albert Ballin, generalni direktor njemačke tvrtke Hamburg-Amerikanische Packetfahrt-Actien-Gesellschaft (HAPAG) ili Hamburg – America Line. Njihovim su brodovima milijuni ljudi iz sjeverne i istočne Europe prevezeni u SAD. Kompanija je izgradila i prvi moderni brod za krstarenja - SS Auguste Victoria kojim je bogata klijentela putovala u Ameriku. U zimskim mjesecima je bila smanjena potražnja za putovanjima preko Atlantika pa je Ballin, od 22.01. do 21.03. 1891. godine organizirao

velikog bogatstva. Trgovci i veletrgovci uviđaju prednosti masovne proizvodnje te nude sve više proizvoda, otvaraju se brojne robne kuće. Neki izumitelji počinju sa masovnom proizvodnjom svojih патената te postaju industrijalci, poput Forda i Edisona. Gradovi posvuda rastu sve većom brzinom, a to je značilo prosperitet i raznih građevinskih struka. Ljudi se bogate i na izdavanju i prodaji novina i knjiga, prodajom raznih farmaceutskih pripravaka, proizvodnjom uređaja za domaćinstvo, masovnom proizvodnjom tekstila i tekstilnih proizvoda. Svi ovi projekti su bili rizični za obitelji koje bi neuspjeh vodio u propast pa se širi ponuda osiguranja ljudi i imovine, osmišljenih već u ranijim stoljećima. Za sve ove pothvate bile su potrebne i veće količine novca pa se često poduzetnici udružuju kod pokretanja takvog posla, a posebnu ulogu i veliku zaradu u tome imaju bankari. Neki od njih uzdići će se među najbogatije obitelji uopće. Primjerice poznata američka obitelj Rothschild ili obitelj Ephrussi koja je djelovala u nekoliko europskih država, a čiji uspon i pad je opisan u romanu *Zec jantarnih očiju*⁴⁵.

Stvari su se dakle mijenjale brzo, pojavljivale su se nove sirovine, novi proizvodi, cijele nove industrije. Oni koji su to znali prepoznati stvarali su si prilike za zaradu. S druge strane mnogi koji su se držali tradicije ili su uložili u krivi projekt, propadali su. Naravno, uz same vlasnike velikih poduzeća, značajnu ulogu u poslovanju imaju razni upravitelji i direktori, danas bismo rekli manageri. Mnogi od njih imali su izuzetno veliki utjecaj u ekonomskom svijetu, velika primanja, a svime time i značajan ugled u društvu.

Kada usporedimo sve to sa Zagrebom, jasno je da su i ovdje promjene bile velike, ali ipak u bitno manjem obujmu. Do tada cijenjeni obrtnici koji su svojim udruženjima stoljećima imali velik utjecaj na život grada, sve više gube utjecaj, ali i financijsku moć te se većina njih više ne ubraja među gradsku elitu. Često zbog upornog inzistiranja na tradiciji gube tržište i teško se prilagođavaju novim načinima poslovanja, masovnoj proizvodnji i prodaji. Iznimka su pojedini zlatari koji i dalje raspolažu značajnim imetkom. Trgovci su se u novim uvjetima mnogo bolje snašli te ih je među bogatim građanskim slojem do kraja devetnaestog stoljeća bilo zaista mnogo, posebno veletrgovaca. Proizvodi kojima su tržili bili su poprilično raznoliki, od poljoprivrednih proizvoda i drva do kože. Među privrednom elitom su također vlasnici i upravitelji tvornica, bankari, osiguravatelji. No i neka nova, vrlo unosna zanimanja, razvijaju se na krilima marketinga – razne medicinske i farmaceutske struke, građevinski poduzetnici i arhitekti, neki umjetnici – stvaraju mala poslovna carstva. Većinom posluju u gradu i okolici, ali neki se šire i daleko izvan granica zemlje.

Posebno veliku ulogu u poslovnom razvoju grada imala su već etablirana obiteljska poduzeća, koja većinom počinju svoj uspjeh tijekom 19. stoljeća. Očevi, začetnici poslovnih carstava ovih obitelji, imetak su najčešće stekli kroz trgovinu i veletrgovinu, ali su kasnije proširili svoju djelatnost na bankarstvo, osiguranje, ulaganje u industrijska poduzeća i nekretnine. Većina pomaže zajednicu na razne načine,

prvo testno krstarenje Mediteranom koje je postiglo veliki uspjeh. Preuzeto sa: https://de.wikipedia.org/wiki/Albert_Ballin i https://de.wikipedia.org/wiki/Augusta_Victoria (posjet 28.01.2018.)

⁴⁵ De Waal, Edmund. *Zec jantarnih očiju : skriveno nasljeđe*. Prevela Patricija Vodopija. Zagreb: Mozaik knjiga, 2012.

posebno kroz donacije raznim kulturnim, socijalnim i gospodarskim društvima. Međutim, sami najčešće žive dosta suzdržano, čak skromno u odnosu na mogućnosti. Unutar vlastitih obitelji, pobrinuli su se da im sinovi budu dobro obrazovani i pripremljeni nakon čega se je od njih uglavnom očekivalo da nastave obiteljski posao. Na samom kraju stoljeća, upravo to se događa te posao velikim dijelom preuzima druga generacija, dobro obrazovana u zagrebačkim školama ili u inozemstvu. Sa njima dolaze i nove poslovne ideje, ali i drugačiji odnos prema životu. Ta nova elita rado pokazuje svoj uspjeh i dobar životni standard, voli se kretati u krugu plemića i oponašati njihov način života.⁴⁶ Tako mlađe generacije uvode novine, ali istovremeno nastavljaju poslovne puteve svojih očeva. Oni su pri tom naravno imali bitno lakšu poziciju i utemeljena poduzeća koja su sada mogli proširiti, modernizirati te se istovremeno više baviti i javnim djelovanjem te politikom.⁴⁷

Nekoliko obitelji se je posebno istaklo jer su kroz duže razdoblje ostavile snažan utjecaj u privrednom životu grada i regije. Većina se je držala prije svega gospodarstva, ali su neki od njih svojim djelovanjem utjecaj proširili na društvenom, kulturnom i političkom planu. Oni koje svakako treba spomenuti su obitelji Alexander, Arko, Bresslauer, Crnadak, Concilia, Deutsch Maceljski, Ehrlich, Gavella, Grahor, Hatz, Hirschler. Hönigsberg, Krešić, Mallin, Nikolić, Nossan, Patriarch, Pongratz, Popović, Prister, Stern, Švrljuga, Weiss od Polne .⁴⁸

Tipičan za sve te obitelji bio je njihov kozmopolitski duh te raštrkanost diljem Monarhije. „Uvijek s jednom nogom u Zagrebu, a s drugom u Beču, dok im ni Budimpešta nije bila strana,“⁴⁹ kako je to lijepo opisao Ivan Mirnik u svom radu o obitelji Alexander. Rođaci i obiteljski prijatelji su redovno živjeli raštrkani cijelom regijom, a uz to su održavani kontakti i sa poslovnim partnerima i poznanicima.

Bile su to također često velike obitelji pa su braća i sestre ili daljnji rođaci često zajednički sudjelovali u poslovima ili su pak imali svatko svoje poduzeće, ali su međusobno surađivali. Obiteljski život bio je ipak odvojen te su uglavnom živjeli svatko u svojoj kući sa vlastitim užim obiteljima. Tako su Alexanderi 1902. živjeli na šest različitih adresa, a 1910. na čak deset adresa u Zagrebu.⁵⁰

Osim uglednih obitelji sa već uhodanim poslovnim carstvima, u gradu onoga vremena svoju su sreću i bogatstvo pokušali pronaći i dotad nepoznati pojedinci. Neki od njih uspjeli su nekim novim poslovima te načinom poslovanja steći značajniji imetak. Tako je, primjerice, apotekar Eugen Viktor Feller, svojim proizvodima, prije svega napitkom Elsa fluid, stekao pravo bogatstvo. To treba velikim dijelom zahvaliti Fellerovoj vrlo vještoj upotrebi marketinga. Bio je to u ono vrijeme novitet, ne samo kod nas već i u svijetu. On ga je vrlo vješto prigrlio i svojim oglasima i reklamama u novinama pa čak i na vlastitoj zgradi, proširio tržište na cijelu regiju, Europu, a zatim i dio svijeta. Kako bi povećao prodaju istovremeno

⁴⁶ Iveljić. *Očevi i sinovi*, 235.

⁴⁷ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 276.

⁴⁸ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 239.

⁴⁹ Ivan Mirnik, „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. 28 (1995): 96.

⁵⁰ Mirnik. „Obitelj Alexander“, 98.

je uveo i poštansku dostavu. Tako je početkom dvadesetog stoljeća mala pošta u Donjoj Stubici, gdje je bilo sjedište tvrtke, dnevno otpremala tristo do četiristo pošiljki Fellerovih proizvoda koji su odlazili u zemlje regije, širom Europe, ali i do Egipta, Kine, Japana i Amerike.⁵¹

Zubar, Dr. Eugen Rado imao je više nego uspješnu ordinaciju. Svega tri desetljeća nakon što je sa radom počeo prvi gradski zubar⁵², Rado je svoj poziv dobro unovčio. Ferdinand Budicki zapamćen je kao osoba koja je u grad dovela prvi automobil, ali zapravo je bio vješt i uspješan te vrlo imućan trgovac. Svojim imetkom i ugledom istaknuli su se i neki arhitekti i graditelji. Naime, ova građevinska ekspanzija koja je zahvatila grad, imala je pozitivan učinak i na njihove financije te je nekima donijela vrlo udoban život. Tu se svakako izdvaja obitelj Grahor, uspješni građevinski poduzetnici i graditelji, arhitektonski dvojac Leo Hönigsberg i Julijo Deutsch, ali i Herman Bollé, Aladar Vladimir Baranyai te još neki.

Građanska inteligencija i ovdje ima svoje mjesto, ali i veliki ugled. Činovnička radna mjesta, a posebno više funkcije gledaju se i dalje sa poštovanjem. Gradski dužnosnici, urbanisti, mjernici, razni kraljevski savjetnici svakako su dio ondašnje građanske elite. Za razvoj znanost nažalost nije bilo mnogo sredstava, ali i u malom Zagrebu upravo u to vrijeme djeluju neki izumitelji, poput Slavoljuba Penkale koji se je istakao nizom patenata ili Davida Schwarza, koji se 1890-tih bavi projektom zračnog broda. Umjetnici Vlaho Bukovac, Robert Auer, Robert Frangeš Mihanović te niz drugih također žive udobnim građanskim životom. Glumci poput Marije Ružičke Strozzi, Ljerke Pl. Šram, Milice Mihičić ili Andrije Fijana i Ive Raića, lokalne su zvijezde sa velikim društvenim ugledom, a Milka Trnina operna je diva sa međunarodnom karijerom. Ovuda redovno prolaze i članovi lokalnih plemićkih obitelji, od kojih su neki i poslovno vezani uz grad, ali i novu građansku elitu. Tako je i u maloj sredini Zagreba sa svega 60-tak tisuća stanovnika postojao na prijelazu stoljeća presjek društvene elite tipičan za gradove zapadnog svijeta toga vremena.

Novi prostor stanovanja za novu elitu

Sa rastom i razvojem grada neizbježno je nastajala potreba za novim prostorom. Kao što je već naznačeno, nije tu bila riječ o stihijском širenju urbane jezgre prema nastaloj potrebi. Bio je to dugoročni projekt planiran i razrađen te zatim postepeno ostvaren izgradnjom i sve to kroz istovremeno djelovanje vlasti, gradskih službi, ali i brojnih privrednika i intelektualaca koji su se nesebično angažirali na razvoju novih projekata. Sve to naravno uz potporu javnog i privatnog kapitala. Tako je kroz gradske službe osmišljen sam projekt širenja Donjeg grada i cjelina Zelene potkove, donesen je urbanistički plan, a nakon toga je uslijedilo uređenje parkova te dovođenje potrebne infrastrukture. Javnim investicijama, u parkovima i oko njih nastaje cijeli niz građevina koje sve do danas čine poznatu vizuru centra grada

⁵¹ Fatović - Ferenčić Stela, Jasenka Ferber - Bogdan. „Ljekarnik Eugen Viktor Feller.“ *Medicus*, 6/2 (1997): 279.

http://www.academia.edu/21941276/Ljekarnik_Eugen_Viktor_Feller (posjet 10.02.2018.)

⁵² 30.04.1866. na sjednici gradskog zastupstva izabran je za gradskog zubara 23-godišnji Josip Hafner: Milčec, *Zagrebački gradonačelnici*, 30.

– zgrada Akademije znanosti i umjetnosti, zgrada Glavnog kolodvora, HNK, zgrada srednjoškolskog centra, danas Muzej Mimara, Umjetnički paviljon. Na sve to se je nadovezao privatni kapital. Uslijedila je prodaja parcela oko trgova i parkova, a zatim i u susjednim ulicama gdje su nastajale nove privatne rezidencije, ali i brojne najamne kuće. Bio je to početak razvoja po drugačijem sustavu nego do tada. Grad je uložio novac u novi reprezentativni javni prostor, a elita je rado je prihvatila izazov da sudjeluje u izgradnji okolnog zemljišta.

Ta građevinska ekspanzija u znatnijoj je mjeri započela 1870-ih kada se na ravnici ispod dvaju brežuljaka uređuju ulice u današnjem zapadnom dijelu centra – Klaićeva, Kačićeva, Krajiška, Ljubljanska i Vinogradska. Planira se i uređenje glavnog gradskog trga na čijoj su sjevernoj strani do tada stajale skromne jednokatnice. Tu su uskoro nastale elegantne najamne kuće sa elitnim stanovima i poslovnim prostorima. Počinje i uređenje nekadašnjeg stočnog sajma koji će uskoro postati prvi gradski reprezentativni park popularno nazvan Zrinjevac. Dio novih zdanja oko parka bile su javne građevine, poput zgrade Akademije, ali većinu prostora zauzele su građanske kuće ili prave gradske palače, od kojih je nemali broj pripadao upravo privrednicima.⁵³

Time je nastao i prvi trg budućeg projekta Zelene potkove. O ideji se je duže vremena raspravljalo među gradskom vlasti, vijećnicima i urbanistima. Sporan je bio smještaj novog željezničkog kolodvora koji je konačno definiran 1884., kada je određen i položaj budućeg botaničkog vrta. Ta dva projekta označit će južnu granicu grada koja će biti preskočena tek nakon drugog svjetskog rata.

Nakon što su dakle određene granice, Regulatornom osnovom iz 1887. godine, osmišljen je i konačni projekt Zelene potkove. Izgradnja je tekla postepeno, ali uvijek istim redoslijedom. Najprije su uređeni parkovi u sredini, a oko njih su otvorene ulice kroz koje je provedena komunalna infrastruktura. Uslijedila je prodaja zemljišta uz nove ulice, većinom privatnim poduzetnicima. Oni su prepoznali ovo kao dobar investicijski projekt te njihova gradnja predstavlja veći dio cjelokupnog građevinskog širenja Donjeg grada. Vidljiv je i razvoj samog projekta pa dok su kod prva dva trga istočne strane Potkove suvremenici prigovarali da pročelja nisu usklađena visinom i stilom, na Trgu kralja Tomislava, na starim fotografijama, vidljivo je jedinstvo ulične fronte. Ono je nažalost narušeno kasnijim nadogradnjama i popravcima.⁵⁴

Razvoj zapadne strane Potkove južno od kazališne zgrade te u okolnim ulicama teći će usporeno. Problem za razvoj bila je gradska plinara smještena na prostoru južno od kazališta između današnje Gajeve ulice i Mažuranićeva trga. Stoga je dio fronte kuća na tom prostoru izgrađen više od dva desetljeća nakon uređenja današnjeg Trga Republike Hrvatske. Središnji dio Marulićevog trga uređen je izgradnjom današnje zgrade Državnog arhiva 1911. godine, a kasnije su dodane dvije zgrade fakulteta. Dio okolnog prostora urbaniziran je tek u vremenu nakon prvog svjetskog rata.

⁵³ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 370.

⁵⁴ Snješka Knežević, *Zagrebačka zelena potkova*, (Zagreb: Školska knjiga, 1996), 164.

Naravno, s vremenom se prostor izgradnje elitnih stanova proširuje izvan granica Potkove po cijelom Donjem gradu te Ilicom prema zapadu sve do današnje ulice Republike Austrije i tadašnje Rudolfove vojarne. Izgrađuju se i trгови uz Ilicu, posebno Preradovićev, gdje je primjerice 1898/1899. podignuta dvokatna uglovnica Vatroslava i Hermine Farkaš. Sa visokim lokalima u prizemlju i tornjem na uglu, može se ubrojiti u važnije primjere kasnog historicizma u gradu.⁵⁵ Na istom je trgu značajnu ulogu u društvenom životu grada igrao salon obitelji Granitz, smješten unutar reprezentativne rezidencije nažalost srušene prije nekoliko godina⁵⁶. Širenje na istok, iza današnje Draškovićeve ulice, uslijedit će nešto kasnije, uglavnom između dva rata.

Iz svega rečenog je vidljivo da je izgradnja Potkove i okolnih ulica tekla različitom brzinom. Ipak, veći dio Donjega grada dobio je relativno brzo planirani oblik. Tako je kroz tri desetljeća na prijelazu stoljeća na prostoru gdje su donedavno bila sajmišta te vrtovi i polja Zagrepčana, izgrađen za ono vrijeme reprezentativan dio grada, veći i moderniji od stare gradske jezgre na dva brežuljka. Grad se je spustio prema jugu i nastala je svojevrсна staleška podjela koju su primijetili brojni povjesničari – Gornji grad smatran je tradicionalnim i plemićkim dok je Donji grad novo moderno središte ili kako je opisao Josip Horvat: „prvi sav staložen u prošlosti, drugi nemiran u težnjama buduće nove stvarnosti”.⁵⁷ Vrlo brzo postao je to simbolično prostor te nove elite građanskog sloja koji se je ekonomski uzdigao posljednjih desetljeća 19. stoljeća.

Međutim, Donji grad nije jedini prostor stanovanja i širenja u sklopu građevne ekspanzije niti su pripadnici građanske elite jedini investitori. Plemićka elita širi početkom stoljeća svoj stambeni prostor izvan povijesnih granica Gradeca. Primjerice, na današnjoj adresi Jurjevska 27, kuću gradi podban barun Jovan Živković, preko kćeri povezan sa moćnom obitelji Pongratz. Na parceli gdje je do tada bila tek klet okružena vinogradom, 1881. sagrađena je vila sa velikom okućnicom i vrtom koji gleda na zelenu oazu Dubravkinog puta. Kuća je nedavno detaljno i vrlo uspješno restaurirana.

Obliznji Pantovčak i Tuškanac u to su vrijeme pak ladanjsko područje u okolini grada na koji se bogati građani odlaze odmoriti od „prašine i vrućine”⁵⁸. Taj proces osvajanja prostora oko grada počinje već od početka 19. stoljeća, ali jače se razvija u drugoj polovici i posebno krajem stoljeća. Te romantične kuće okružene vinogradima i poljima nazivaju se „letnik” ili „ljetište” te svaki ima svoje ime. Iako je plemstvo sudjelovalo u tome, to je prije svega bio običaj bogate građanske elite. Kako piše Lelja Dobronić: „Gotovo bi se moglo zaključiti da su ti ljetnikovci manifestacija imutka i društvenih položaja, koje je građanstvo sticalo u to vrijeme.”⁵⁹ Investitori su i ovdje pokazivali svoj poduzetnički duh jer su oko ljetnikovaca obično bila imanja od kojih su vlasnici imali i ekonomsku korist. Iznimka od toga je

⁵⁵ Damjanović, *Atlas*, 143.

⁵⁶ Zgrada se je nalazila na zapadnoj strani Trga Petra Preradovića i srušena je u sklopu izgradnje poslovno stambenog kompleksa Centar Cvjetni, usprkos javnim prosvjedima građana.

⁵⁷ Horvat, *Zapisi iz nepovrata*, 14.

⁵⁸ Lelja Dobronić, „Zagrebački ljetnikovci druge polovine devetnaestog stoljeća”, *Iz starog i novog Zagreba* MGZ 3 (1963): 162

⁵⁹ Dobronić, „Zagrebački ljetnikovci”, 143.

gradnja nekadašnjeg Josipovca, prostora na mjestu gornjeg dijela današnje Nazorove i Ulice Ivana Gorana Kovačića. Tu je 1887/89. izgrađeno naselje novog tipa kuća – rezidencijalnih vila, koje nisu imale gospodarske funkcije te su služile isključivo za odmor čime je to postala prva cottage-čtvrť Zagreba.⁶⁰

Stambena arhitektura - spoj tradicionalnog i novog

Osim što je došlo do promjene u strukturi investitora stambenih zgrada i vila mijena se i njihov vanjski izgled u odnosu na pročelja Gornjeg grada i Kaptola. Prevladavaju dva arhitektonska stila – historicizam i secesija. Prvi je obilježio cijelu drugu polovicu 19. stoljeća diljem Europe samo u ponešto izmijenjenim oblicima. S obzirom na političke veze sa Ugarskom, velik dio javnih građevina gradili su ugarski arhitekti. Međutim, kod privatnih investicija, za naše javne radnike i graditelje uzor je, kao i u gotovo svemu, bio Beč te graditelji koji su tamo radili ili se školovali. Biskup J.J. Strossmayer, inicijator niza projekata izgradnje i modernizacije, u to vrijeme surađuje sa Friedrichom Schmidtom kojem je povjerena restauracija većeg broja spomenika u Zagrebu. Istovremeno, neki mladi arhitekti uče od njega te se sa tim znanjem i atmosferom razvijenog Beča, vraćaju u Zagreb. Djela Theophila Hansena, Heinricha Ferstela te samog Friedricha Schmidta inspiriraju gradnju kod kuće koju velikim dijelom vode bivši Schmidтови učenici – Janko Josip Grahor, Martin Pilar, Janko Holjac i Josip Vančaš.⁶¹ Tako 1870-ih i 1880-ih prevladava neorenesansa. Odmak od toga u grad uvodi doseljenik Herman Bollé, također Schmidtov učenik koji dolazi raditi na velikim restauratorskim projektima katedrale i crkve sv. Marka, ali s vremenom ostavlja svoj pečat gotovo u svakom dijelu grada. Radi više na javnoj arhitekturi gdje zagovara neogotiku i neoromaniku, dotada slabo zastupljene u Zagrebu.⁶² Mnogo manje se bavi stambenom arhitekturom, a kod nje i on zagovara neorenesansu, primjerice kod vlastite kuće u Žerjavićevoj 4 te kasnije srušene najamne palače Pongratz na Trgu bana Jelačića 3.⁶³ Zapravo, od Schmidtovih učenika stambenom se arhitekturom najviše bavi Martin Pilar koji djeluje kroz graditeljsko poduzeće Pilar, Mally & Bauda. Arhitekti toga studija izgradili su brojne stambene zgrade i djelovali u oba stila, najprije preferiraju historicizam, posebno neorenesansu, a krajem stoljeća postaju promotori secesije.

Ova grupa graditelja obilježila je dvadesetak godina razvoja grada. Krajem 1880-ih pridružuje im se novopristigla generacija bečkih studenata koji u grad donose kasni historicizam. Posebno je popularan neobarok pa na novim zgradama kupole postaju češći detalj na krovovima. Često je i miješanje stilova te poigravanje elementima raznih stilova pri gradnji iste zgrade.⁶⁴ Djeluju neka nova imena poput Kune Waidmanna, Gjura Cerneluttia. Međutim, u novoj generaciji arhitekata svakako se velikim opusom ističe

⁶⁰ Dobronić, „Zagrebački ljetnikovci“, 161.

⁶¹ Damjanović, *Arhitektonski atlas*, 18.

⁶² Damjanović, *Arhitektonski atlas*, 17.

⁶³ Damjanović, *Arhitektonski atlas*, 18.

⁶⁴ Damjanović, *Arhitektonski atlas*, 20.

dvojac Leo Hönigsberg i Julius Deutsch. Oni su najprije djelovali sami i projektirali brojne poslovno-stambene zgrade u stilu kasnog historicizma, posebno neorenesansi i neobaroku. Krajem stoljeća, kada se je na pozornici pojavila secesija, u svom su uredu zaposlili mlađe kolege, koji su unijeli novu modu u zagrebačku arhitekturu. Tu se je posebno istakao Vjekoslav Bastl koji je projektirao možda najljepše primjere secesije u gradu – dvije zgrade za Viktora Felleru, kuću i ordinaciju dr Rade na Trgu bana Jelačića te takozvanu kuću Kallina u današnjoj Masarykovoju ulici. Na taj način ovaj je arhitektonski studio stvorio nevjerojatan opus javnih i stambeno-poslovnih zgrada te se svakako može reći da bez njihovog rada Zagreb danas ne bi imao današnji izgled.

Usporedo sa tim, početkom stoljeća u gradu djeluje i grupa zanesenjaka koja vjeruje u potpuni zaokret u arhitektonskim stilovima te promovira modernu. Najvatreniji zagovornik promjena bio je Viktor Kovačić, još jedan bečki student, ali i učenik Hermana Bolléa. On se je međutim u Beču odlučio pridružiti satovima Otta Wagnera, koji je smatrao da arhitektura mora biti praktična i udobna. Kovačić to u potpunosti prihvaća te tvrdi: „Ta tendencija: umjetničke ciljeve spojiti sa praktičnošću, mora da prevladuje kod modernog arhitekta. I to od najmanje sitnice, od zapora na vratima, od stolca do osnove za kaku palaču – sve je to polje za arhitekta – i on mora u svakoj sitnici kao i u osnovi imati na umu suvremeni život i njegove zahtjeve.”⁶⁵ Time Kovačić zapravo želi naglasiti da posao arhitekata nije samo projektiranje zgrade već da se treba pobrinuti i za njeno unutarnje uređenje. Tako je i on postupao prilikom uređenja nekoliko interijera koji su mu povjereni. Prihvatio je također mnoge tada revolucionarne ideje u svijetu mnogo poznatijeg Adolfa Loosa, koji mu je s vremenom postao osobni prijatelj te ga je i posjetio u Zagrebu.

Prilikom da pokaže što zna i da predstavi novi način razmišljanja dobio je izgradnjom dvojne najamne kuće u Masarykovoju 21-23, koju naručuje Antun Oršić, poznati zagrebački krojač iz Ilice 17 i Regina Divković.⁶⁶ Kao naknadu za rad dobio je pravo da u prostoru mansarde izgradi vlastiti stan. Taj će prostor postati najbolji izložak njegovog stila i filozofije stanovanja. Osim toga, Kovačić nije gradio mnogo mada je očuvano nekoliko njegovih projekata, poput kuća koje je gradio za kolege Roberta Frangeša Mihanovića i Ferdinanda Auera na Rokovom perivoju.⁶⁷ Dobro je očuvana i kuća Edmunda Franka, kod koje je ipak morao prilagoditi vlastite nazore željama investitora koji je pak želio kuću u firentinskom stilu.⁶⁸ Kovačićeve ideje bile su ipak za većinu tada previše nove, ali vrijeme tog stila tek će doći. U međuratnom razdoblju nastaje Novi Zagreb, cijeli jedan novi dio grada istočno od Draškovićeve ulice, uglavnom građen u stilu moderne.

⁶⁵ Viktor Kovačić, „Moderna arhitektura“, *Život D.H.U.* 1/1 (1900): 27-28, u Premerl, *Stan arhitekta Viktora Kovačića*, 18.

⁶⁶ Premerl, *Stan Viktora Kovačića*, 25.

⁶⁷ Premerl, *Stan Viktora Kovačića*, 21.

⁶⁸ Damjanović, *Arhitektonski atlas*, 189.

Bez obzira na stil gradnje, velika razlika u odnosu na ranije gradnje vidi se u visini novih zdanja. Do tada je Zagreb bio grad niskih prizemnica i jednokatnica. Krajem stoljeća sve češće ih zamjenjuju višekatnice. Tako je 1910. godine u gradu sveukupno bila 4501 zgrade za stanovanje. Od toga su 2530 bile prizemnice, 3 sa polukatom, 1096 jednokatnica, 711 dvokatnica, 157 trokatnica i 4 četverokatnice.⁶⁹ Moda viših stambenih zgrada usmjerena je na prostor Donjeg grada i ta razlika između nižih zgrada na Gradecu i Kaptol te viših u Donjem gradu vidljiva je i danas.

Zgrade Donjega grada su građene planski, u nizovima koji se pružaju uz nove ulice te je zatim sve povezano u velike pravilne blokove. To se jasno vidi i danas pogledamo li plan grada. U sredini blokova nerijetko su bile uređene zelene površine, od kojih su neke očuvane, nažalost uglavnom u bitno smanjenom obliku. Blokovi su veliki te omogućavaju relativnu privatnost, ali istovremeno i dopiranje svjetlosti do gotovo svih stanova.

Oblik samih zgrada prema ulici je uglavnom ravan. Iznimka su poneke uglovnice na kojima se mogu vidjeti erkeri na uglu ili ispušteni dijelovi koji nerijetko na vrhu završavaju tornjićem. S druge strane, u dvorištu, zgrade su u pravilu izdužene. Zapravo je to vrlo tipično za zgrade historicizma, izdužena dvorišna krila u kojima su redovito smještene takozvane pomoćne prostorije – kuhinja, ostava, komore, sobe za sluškinje. U većim kućama tu se je nalazilo i pomoćno stubište, kao što je to primjerice kod kuće Priester na Strossmayerovom trgu.

Takav raspored, upravo u ovom razdoblju, mijenja Kovačić koji prvi uvodi drugačiji oblik zgrade. „Upravo se u prostornoj dispoziciji očituje Kovačićev moderan pristup organizaciji stana. Nema više izduženih dvorišnih krila sa pomoćnim prostorijama i dugačkih hodnika unutar stana, uobičajenih za razdoblje historicizma, a djelomice i secesije.”⁷⁰ Time u unutrašnjosti stanovi postaju kompaktniji, a raspored prostorija sličniji današnjim standardima gradnje.

Iza zgrade, prema unutrašnjosti bloka i zelenoj površini, često se nalaze dvorišta, koja su, već prema željama i afinitetima vlasnika, uređena na razne načine. Neki su ih koristili za skladišne prostore ili za stanovanje služinčadi, ali uređeni su i neki vrtovi. Najreprezentativniji je bio iza kuće arhitekta Bolléa u Žerjavićevoj. Nažalost, danas se samo nazire gdje se je vrt nekada nalazio, a sve ostalo je nestalo.

Od ovakvoga stila gradnje, odstupalo se je kod ljetnikovaca. Njihova gradnja je uglavnom bila povjerena istim graditeljima koji su gradili i kuće u gradu, ali je stil gradnje bio bitno drugačiji. Inzistiralo se je na romantičnom izgledu te je prevladavala gradnja u mješavini raznih stilova, a na poticaj Izidora Kršnjavog, dodavani su i detalji u „narodnom stilu”. Najčešće su to bile drvene ukrasne ograde ili ukrasni elementi od drva ili metala na pročeljima. Kao posebno romantični dodatak često je građen mali tornjić

⁶⁹ Klaić, *Zagreb 1910. – 1913.*, 9.

⁷⁰ Premerl, *Stran arhitekta Viktora Kovačića*, 30.

pa su ljetnikovci podsjećali na male burgove.⁷¹ Zelene površine oko njih bile su bitno veće od skučenih gradskih dvorišta jer je naglasak bio na boravku u prirodi.

Impresivni izgled novih palača i vila ne bi nas trebao zavarati da je nova elita nepromišljeno trošila velike sume novca na vlastite kuće samo kako bi se pokazala. Postojala je naime velika razlika u veličini i načinu korištenja tih novih zdanja. Neki se uopće nisu odlučili na gradnju već su živjeli u stanovima koje su kupili ili iznajmljivali u nekoj od najamnih palača, poput kuće Priester na Trgu bana Jelačića 3 ili najamne palače Dragutina Vranicanija na Trgu N.Š. Zrinskog. Oni imućniji, ali i skloniji ulaganju, se odlučuju na investiciju gradnjom poslovno najamne kuće gdje za sebe grade jedan veliki reprezentativni stan, obično na prvom katu zgrade, a ostatak zgrade je namijenjen za najam ili prodaju. Primjeri toga su zgrade na Strossmayerovom trgu 8, Lea Hönigsberga ili Hermana Bolléa u Žerjavićevoj 4 te Eugena Rade na Trgu bana Jelačića 4. Neki su podijelili troškove gradnje udruživši sredstva. Tako se je Milan Krešić udružio sa Markom Gotharijem te su na jednoj parceli, na današnjem Trgu kralja Tomislava, za svoje obitelji izgradili dvojnu komfornu kuću sa dva odvojena ulaza. Neka zajednička ulaganja ostaju pak unutar iste obitelji, poput braće Guida, Lovre i Miroslava Priestera. Samo malobrojni, poput Eugena Feller, imali su dovoljno da grade cijelu zgradu samo za stanovanje vlastite obitelji. Feller se je nakon selidbe iz Donje Stubice u Zagreb, prvo smjestio u komfornoj kući na Trgu kralja Tomislava 4, a 1911. se seli u još ljepši interijer novoizgrađene vile u Jurjevskoj 31a. Pongratzi i Vranyczany, koji su plemstvo, ali istovremeno i dio ekonomske elite, grade pak reprezentativne palače koje pokazuju njihov izdvojeni status iznimno imućnih.

Jedan detalj na pročeljima većine novih zgrada bitno se razlikuje od kuća ranije elite. Naime, ulazna veža više uglavnom nema kolni ulaz za kočiju kao u plemićkim palačama ranijih razdoblja već je to svedeno na ulazna vrata sa stubištem. To govori o promjeni načina života i na tom polju jer je sve manje ljudi imalo vlastitu kočiju. Horvat u svojim sjećanjima tvrdi: „Tamo na početku 20 stoljeća, vlastita kočija bijaše u Zagrebu sigurno najmjerodavniji vanjski biljeg pravog gospodstva i moći. (...) Bilo je tada u Zagrebu, gradu od 60.000 stanovnika, svega valjda desetak privatnih, gospodskih kočija. Katkad bi se pojavila nadbiskupova, uvijek je na kozliču sjedio pandur u modro-srebrnoj odori i kalpaku, kočiju su imale aristokratske porodice: Kulmeri, Jelačići, Buratti, dakako i ban, te rijetki građanski imućnici, kao bivši građevinski poduzetnik, vitez Pongratz, bankar Krešić, gavan Priester – i to bi uglavnom bili svi.“⁷²

Kočije će vrlo postepeno nestajati sa gradskih ulica nakon što je 1901. Ferdinand Budicki doveo u grad prvi automobil. Već 1906. osnovan je i prvi auto klub sa osamnaest članova. Dvije godine kasnije uvedena je i obaveza polaganja vozačkih ispita.⁷³ Ubrzo su organizirane i prve utrke, ali će one ipak postati popularnije u drugom desetljeću 20. stoljeća. Do tada će se na ulicama još uvijek češće viđati

⁷¹ Dobronić, „Zagrebački ljetnikovci“, 144-145.

⁷² Horvat, *Zapisi iz nepovrata*, 16.

⁷³ Barbara Blasin i Igor Marković, *Ženski vodič kroz Zagreb*. (Zagreb: Meandar, 2006), 129.

kočije nego automobili. Ipak, vrijeme automobila nezaustavljivo je dolazilo i između dva rata situacija na ulicama bit će bitno drugačija pa je 1938. godine Zagreb imao preko 1.000 osobnih privatnih automobila.⁷⁴

Nažalost, uređenje ulica nije pratilo modernizaciju grada. Ceste su ostale uglavnom neasfaltirane sve do prvog desetljeća dvadesetog stoljeća, a i tada će se uređivati tek one u najstrožem centru. Građani su zbog toga često prosvjedovali. „Akoprem se nalazimo tek nekoliko koraka od Zrinjevca plivamo u moru blata i kaljuže kao u kakovom slavonskom selu. Moralo bi se pozvati na odgovornost i vlasnike neizgrađenih zemljišta, da drže u redu prolaze kraj svojih zemljišta, a ne da si prolaznici sami moraju krčiti put. O prelazima s jedne strane ulice na drugu nema ni govora. Sa žudnjom očekujemo, da se u našoj ulici također katkada pojavi tko god, tko će nam užasno stanje ulice barem donekle popraviti.“⁷⁵ Ovo je očigledno bio čest problem pa je uz ulazna vrata novih elitnih domova redovno postavljan metalni čistač cipela o koji su gospoda prije ulaza u kuću mogla ostrugati blato sa cipela.

Ljeti je stanovnike pak mučila prašina. Grad je angažirao i poljevače, međutim, prema prigovorima građana, oni su se pojavljivali prekasno što je izazivalo burne i ponekad šaljivo slikovite prigovore građana u lokalnim novinama. „Kad Zagrebom dune i najslabiji vjetrovi, dižu se samunski oblaci praha, zdravlju škodljivog i koječim zaraženog praha, koji nas guši, kvari odijelo, puni sobe, pada u dućane, u jelo u piće. Tko je na primjer jučer poslije podne sjedio u kojoj od kavana na Jelačićevom ili Zrinjskom trgu, taj se je mogao nagutati i najesti u kavi ili sladoledu tog nesretnog praha, impregniranog izmetinama fijakerskih konja...“⁷⁶

Takvo kaotično i prljavo stanje na gradskim ulicama mijenjat će se dosta sporo jer grad nije imao novca za javne radove. Uređenje ulica u centru započelo je tek 1907. godine kada je asfaltirana Mihanovićeve ulica. Iste godine su na ulicama u centru postavljeni pješački prijelazi od granitnih kocaka koji su olakšavali prijelaz s jedne strane ulice na drugu.⁷⁷ Pločnici su bili izvedeni samo na pojedinim mjestima. Primjerice u Ilici do Frankopanske pločnici su asfaltirani 1889. godine prema odluci gradskih vlasti, ali na račun kućevlasnika. Slično je planirano na još nekim lokacijama, ali je očigledno postojao otpor vlasnika koji su trebali snositi troškove.⁷⁸ Ilica do Frankopanske bila je „potaracana“ granitnim kockama tek 1898., a asfaltirana je 1910. Tada je starim granitnim kockama iz Ilice uređena današnja Masarykova

⁷⁴ Horvat, *Zapisi iz nepovrata*, 16.

⁷⁵ Obzor, siječanj 1907. u Franjo Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“, Iz starog i novog Zagreba MGZ. 4 (1968): 268.

⁷⁶ Obzor, 12.05.1907. Zapisnik skupštine zastupstva kr. i sl. gl- grada Zagreba od 04.02.1907. čl. 39/1. str.13. u Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“, 269.

⁷⁷ Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“, 269-270.

⁷⁸ Vanda Ladović i Nada Premerl, „O razvoju i uređenju Ilice, Preradovićeve trga i Jurišićeve ulice u XIX i XX stoljeću“, *Iz starog i novog Zagreba* MGZ. 6 (1984): 194.

ulica.⁷⁹ Asfaltiranje i taracanje ulica potaknulo je uvođenje električnog tramvaja 1910. godine, prije svega jer je vlast dio troškova za te radove prebacila na tramvajsko društvo.⁸⁰

Dakle, u Zagrebu se na prijelazu stoljeća gradi mnogo više nego ikad prije. Investitori su velikim dijelom privatni poduzetnici koji gradnji pristupaju kao ulaganju. Nekoliko grupa arhitekata nude različite stilove pa nova elita može birati između tradicionalnog, novijeg ili potpuno modernog izgleda svojih domova. Stambene zgrade postaju sve više te nastaju dva nova tipa stambenih objekata – najamne palače (Mietpalais) u centru te ladanjske i rezidencijalne vile u okolici grada. Sveukupno, Zagreb se razvija u veći i moderniji grad. Taj dojam nisu stekli samo njegovi stanovnici već su slične ocjene i nekih stranih posjetitelja onog vremena. Francuz Henri Napoleon Begouen, boravio je u Hrvatskoj nekoliko puta, a 1887. o Zagrebu je napisao: „Grad se modernizira i lijepe kuće na dva ili tri kata uspješno zamjenjuju stare niske domove koji su, mora se priznati, sasvim beznačajni. Zrinski trg, čiju sredinu zaprema javni vrt, okružen je pravim palačama i ne bi loše izgledao ni u Beču ili Pešti.“⁸¹

Prostorna organizacija i izgled stanova

U Zagrebu, nažalost, nije ostalo očuvano mnoštvo interijera sa prijelaza stoljeća koji su do danas zadržali originalan izgled. Dapače, u međuvremenu su stanovi često pregrađivani, mijenjan je raspored i namjena prostorija, a nerijetko su i veliki građanski stanovi razdvajani u nekoliko odvojenih stambenih jedinica. Jedna od iznimaka je očuvan stan Viktora Kovačića sa samog početka stoljeća. On će nam poslužiti kao orijentir modernosti onoga vremena. Međutim, s obzirom da su se Kovačićevi stavovi o arhitekturi bitno razlikovali od ustaljenih historicističkih principa, mnoge stvari u njegovom interijeru ne odgovaraju izgledu većine tadašnjih stanova i kuća.

Da bismo vidjeli izvorni prostorni raspored tipičnih stanova onoga vremena, jedan od načina je zaviriti u arhive i pogledati nacрте priložene prilikom traženja građevinske dozvole. Za ovu sam svrhu tako provjerila niz adresa, većinom u Donjem gradu. Arhitekti i graditelji različito su pristupali izradi nacрта pa su neki lijepo izrađeni. Na njima su jasno vidljive mjere, a ponekad su naznačene i svrhe pojedinih prostorija. Nažalost kod drugih nacрта su mjere jedva vidljive. Ponekad je lako pronaći kuhinju u kojoj je često označen veliki štednjak te kupaonicu i toalet. Međutim, kod nekih nije naznačeno čak ni to već su nacrtani samo osnovni obrisi stana koje je mnogo teže tumačiti. Ipak, kada se zajedno gleda veći broj nacрта, dobiva se dobar dojam o načinu gradnje i prostornoj organizaciji tadašnjih stanova.

Prije svega, očigledno je postojanje tipskih stanova, danas ih često nazivamo građanski stan. Takvi su stanovi bili smješteni cijelom dužinom zgrade, od uličnog do dvorišnog pročelja. Zbog toga su bili uglavnom izduženi sa dosta prostora u hodnicima. Ulazna vrata bila su uglavnom u sredini stana. Tu je

⁷⁹ Nada Premerl, *Stan arhitekta Viktora Kovačića. Masarykova 21 Zagreb* (Zagreb: MGZ, 2000), 14.

⁸⁰ Ladović i Premerl, „O razvoju i uređenju Illice, Preradovićeva trga i Jurišićeve“, 196.

⁸¹ Milica Stilinović, „Tri Francuza o Zagrebu u devetnaestom stoljeću“, *Iz starog i novog Zagreba* MGZ 4 (1968): 221.

smješten ulazni prostor sa takozvanim hallom. Iz tog se je prostora ulazilo u najčešće dvije do tri velike sobe orijentirane prema ulici, a u većim stanovima na to su se nastavljale jedna ili više soba smještene uz rub stana. Namjena tih prostorija nije uvijek naznačena pa nije uvijek jasno koliko ih je bilo namijenjeno za salone i blagovaonu, a koliko je spavaćih soba.

Ipak, zanimljivo je da se vrlo rijetko može vidjeti veći broj spavaonica. Uglavnom jedna spavaća soba za roditelje i jedna za djecu, ponekad još jedna prostorija označena kao soba, ali bez posebne oznake koje vrste. Kod najkomfortnijih nekretnina, spavaonice su smještene na zasebnom katu, ali ponovno ih nema više od dvije ili tri, čak i u vrlo komfortnim stanovima sa više od 200 m². Tako je kod većine pregledanih nacrti. Čak je i Viktor Feller za svoju veliku obitelj sa desetero djece predvidio samo jednu spavaonicu za sve njih te drugu spavaonicu za sebe i suprugu. Općenito je vidljivo da nema velike razlike u broju prostorija između stanova različite veličine već su prostorije u velikim stanovima veće. Iznimke od takve prostorne organizacije nisu česte, ali ih ipak ima. Tako u kući Priester na Strossmayerovom trgu 2 u jednom od krila naznačeno više prostorija, koje bi mogle biti dodatne spavaonice. Slično je i kod stanova u najamnoj kući Pongratz na Trgu bana Jelačića, gdje nisu naznačene namjene prostorija, ali stanovi imaju bitno veći broj prostorija nego što je vidljivo u većini ostalih zgrada Donjega grada.

Gledano iz prostora halla, na suprotnu stranu od ulaza, prema dvorište, su izdvojene servisne prostorije. Kupaonica je u manjim stanovima u sredini, često sa prozorom prema svjetlarniku unutar zidova zgrade te često povezana sa hodnikom, ali na drugu stranu i jednom od spavaonica. Kod većih stanova gdje su spavaonice na katu, tu je i kupaonica. Na kraju hodnika, u najudaljenijem dijelu stana prema dvorištu, obično se je nalazila kuhinja, ponekad sa izbom te komorom. Tu je redovito bila i mala soba za sluškinju.

Takav raspored prostorija vrlo je specifičan za historicističke prostore i on će uvjetovati već opisan način konstrukcije samih zgrada sa dugim izduženim krilima prema dvorištu. Stanovi su dakle svi građeni prema sličnom planu i rasporedu prostorija samo su varirale veličine pojedinih prostorija i samih stanova. Iako se je u centru grada moglo naći manje stanove namijenjene samcima, većina najamnih stanova nije bila manja od sedamdesetak metara kvadratnih. Oni za najvišu klasu bili su uglavnom bitno veći. U prekrasnoj kući Priester na Trgu J.J. Strossmayera 2 u dijelu prizemlja osmišljen je stan od otprilike 140m². No neki su stanovi dostizali još impresivnije kvadrature. Primjerice, dva stana u kući Lea Hönigsberga imali su svaki 257 m², stan na prvom katu već spomenute kuće Priester prostirao se je na 348 m², u što nije ubrojena velika veranda i reprezentativno stubište. Posebno impresivnu stambenu kvadraturu među novom zagrebačkom elitom na raspolaganju su imali Ida i Viktor Feller. Oni u kući na Tomislavovom trgu nisu osmislili stanove za najam već je cijela kuća bila na raspolaganju obitelji sa ukupno 450 m² stambenog prostora te dodatnih 150 m² skladišnog prostora na tavanu.

Postoje i ne baš brojni opisi stambenih prostora u vrijeme izgradnje. Ondašnje su novine ponekad izvještavale o gradnji nekih najamnih kuća i privatnih stanova. Javnost je sigurno sa znatiželjom gledala nastanak tih novih elegantnih palača i pitala se kako živi gradska elita. Tako nam je očuvan izvještaj

suvremenika o stanovima u najamnoj kući Dragutina Vranyczaniana na Zrinjevcu koji nam pokazuje što se je u ono vrijeme smatralo standardom, a što novinom i luksuzom:

„Da vam kažem: stube nisu one pogibeljne vrsti, što se po zraku viju, nego su čvrste, a rasvjetljene kroz prozore nakićene monakovskom staklenom slikarijom. Sobe sa parketi svietle su i visoke. Koliko kuća iz vana naliči sjajnoj palači, toliko je iz nutra bez luksusza, ali veoma solidna. Svaki stan ima kuhinju svoj vodovod, telegrafičke aparate, podpuno uređenu kupaonicu sa raznovrstnim douche-om, stroj, kojim se iz podruma dva puta na dan na hodnik svakog stana u svakom spratu dižu drva i svi teži predmeti pod nadgledanjem kuće pazitelja, svuda svaka malenkost udešena za čistoću i udobnost naobražene obitelji. Prozori su iz prst debelog stakla u velikih pločah, peći iz karlovačke tvornice, koja je s ovom robom upravo došla na veći glas nego sve slične fabrike, ali onomu, koji će da tu stanuje, trebat će i debela kesa.“⁸²

Iz toga opisa saznajemo dakle kako je bila organizirana dostava drva do stanova te također da stanovi, iako novi i građeni za višu klasu još nemaju grijanje na plin. Solidno, ali ne luksuzno, uređeni interijeri pokazuju da je investitor ipak morao misliti na tržište i da vjerojatno za najskuplje uređenje interijera ipak nije bilo dovoljno klijentele. Spominje se i kućepazitelj koji je u to vrijeme uobičajen u najamnim, a i nekim privatnim kućama. To se vidi i po nacrtima zgrada gdje je stan za pazikuću vrlo često predviđen prilikom gradnje.

Kada bi investitori iz elitnih krugova gradili za sebe, nisu bitno odstupali od toga modela. Razlika je svakako postojala u istovremenom pristupu nekretnini kao svojevrsnoj poslovnoj investiciji. Koliko je posao bio vezan uz obiteljski život vidljivo je i po tome, što je većina gospodarstvenika osmislila neku vrstu poslovnog prostora ili ureda u jednom dijelu zgrade koju su izgradili, najčešće u prizemlju. Iz originalnih nacrti je vidljivo da su poslovnice osmišljene u kući Priester gdje je u prizemlju desno od ulaza bila poslovnica, a uz nju soba za slugu, što pokazuje da je očigledno i tu morao biti na usluzi, a ne samo na katu u stambenim prostorima. Slično je bilo i u kući Feller te Krešić-Gothardy na današnjem Trgu kralja Tomislava. U srušenoj najamnoj palači „Pongratz“ na Trgu bana Jelačića, jedan od poslovnih prostora u prizemlju bio je stepeništem spojen sa stanom na prvom katu. Imućni stomatolog onoga vremena, Dr. Eugen Rado, na Trgu bana Jelačića 4 i u ulici Pod zidom izgradio je dvije spojene zgrade u kojima je na prvom katu osmislio prostor za svoj posao i obitelj dok su ostatak prostora zauzeli poslovni prostori i stanovi za najam. Dio koji je namijenio sebi, podijelio je tako da se u gotovo cijelom prvom katu zgrade prema Trgu nalazila ordinacija, a sa druge strane u zgradi prema ulici Pod zidom je bio njegov obiteljski stan preko cijelog kata.⁸³ Ponekad su investitori osmislili poslovne prostore za najam. U nekadašnjoj kući Lea Hönigsberga, na Strossmayerovom trgu broj 8, te Vlahe i Jelice Bukovac

⁸² „Zagrebačke crtice“, Narodne novine. 6.9.1879. u Ana Solter, ur. *Arheološki muzej u Zagrebu. Život od 19. do 21. stoljeća*, 186.

⁸³ HR – DAZG – 1122, ZGD, 68, Trg bana Jelačića 5

na Trgu kralja Tomislava 18, poslovni prostori su i danas u funkciji. Slično je bilo i u kućama Granich te brojnim drugim primjerima.

Vlasnici su dakle često dijelili prostor zgrade sa drugim obiteljima, koje su od njih kupile ili uzimale u najam poslovne prostore ili preostale stanove. Kako je već spomenuto, mnogi su investitori na taj način financirali dio troškova gradnje zgrade. Za sebe su najčešće predvidjeli stan na prvom katu koji je nerijetko zauzima cijelu tu etažu i bio najreprezentativniji. U zgradi koju je po tom principu izgradio poznati arhitekt Leo Hönigsberg na prvom i drugom katu su dva stana identičnih nacрта. Razlika je u ornamentici pa su balkoni prvog kata bitno ljepše izvedeni. Taj stan ima kao dodatak i veliku otvorenu terasu koja gleda prema dvorištu.⁸⁴ Na trećem katu je etaža podijeljena na dva stana koji su vjerojatno bili za najam ili prodaju.

Neki su međutim na raspolaganju imali dvije etaže ili čak cijelu zgradu, poput već spomenute rezidencije ljekarnika Feller na današnjem Trgu kralja Tomislava 4 sa čak 450 m² stambenog prostora te dodatnim skladišnim prostorom na tavanu. Feller je cijelo prizemlje kuće namijenio radnim zadacima. Iz predsoblja se je prema ulici ulazilo u poslovnicu koja je vratima povezana sa susjednom prostorijom označenom sa „chef“ što bi pretpostavljam trebao biti ekvivalent današnjem uredu direktora. Iz te se je prostorije moglo ući u još jednu sobu, također dostupnu iz predsoblja. Tako sve te prostorije čine jednu cjelinu. U stražnjem dijelu prizemlja je „učionica za dječake“. To je rijetki primjer sobe označene tom namjenom, ali za pretpostaviti je da su postojale i u drugim boljim kućama s obzirom da su djeca često primala poduku kod kuće. U kući Feller je odmah do učionice smještena i „spavaća soba za osoblje“. S obzirom da je soba sluškinje smještena pokraj kuhinje na prvom katu, ovo je vjerojatno soba za kućepazitelja. Ona je također bitno veća od sobe sluškinje i povezana je sa toaletom, što u to vrijeme nije često kod soba za zaposlenike.⁸⁵ Prvi kat zauzimaju prostorije za dnevni boravak i primanje gostiju. Uz ulazni hall je blagovaona koja zauzima čak 47,5 m² te dva salona od 26,7 m² i 21,4 m². Dakle, goste se je moglo uvesti bilo u blagovaonicu, bilo u jedan od salona, već prema vrsti posjeta. Krene li se iz predsoblja prema stražnjim prostorijama, ulazilo se je u radni dio etaže sa komorom, izbornom, te za današnje standarde velikom kuhinjom od gotovo 25m². U stražnjem dijelu je bio i toalet.⁸⁶ Drugi kat su zauzimale privatne prostorije. Tu je više prostora odvojeno za djecu. Ulazni hall ovdje je označen kao prostor za igranje. Iz njega se ponovo ulazi u sve ostale prostorije na katu. Prema ulici su spavaća soba roditelja i spavaonica za djecu, sa 33 m² odnosno 35m², obje vrlo velike za današnje standarde. Uz dječju sobu je soba za guvernantu. U stražnjem dijelu prema dvorištu je kupaonica, odvojen toalet i dvije sobe za služinčad, svaka oko 12m².⁸⁷ Tavan kuće iskorišten je, prije svega kao veliko spremište. Osim toga, tu su smještene i dvije komore te praonica rublja.⁸⁸

⁸⁴ HR – DAZG – 1122, ZGD, 236 i 238, Trg J.J. Strossmayera 8

⁸⁵ HR – DAZG – 1122, ZGD, 161, Trg kralja Tomislava 4

⁸⁶ HR – DAZG – 1122, ZGD, 163, Trg kralja Tomislava 4

⁸⁷ HR – DAZG – 1122, ZGD, 165, Trg kralja Tomislava 4

⁸⁸ HR – DAZG – 1122, ZGD, 167, Trg kralja Tomislava 4

Gladujući dakle sveukupni nacrt, zanimljivo da u toj velikoj kući postoji samo jedna kupaonica te tri toaleta, po jedan na svakom katu što nije mnogo uzme li se u obzir da je to bila velika obitelj sa desetero djece, guvernantom, učiteljem te, s obzirom na broj predviđenih soba barem dvoje slugu. Nije naznačen izlaz prema dvorištu koje se očigledno nije koristilo. Nema čak niti velike terase, a sam tlocrt ne uključuje izdužena krila prema dvorištu, toliko tipična za zgrade i kuće onoga vremena. Sve to može se objasniti činjenicom da je Fellerova zgrada posljednja izgrađena na trgu kada su oko nje već postojale višekratnice te je projekt očigledno morao biti prilagođen toj dosta uskoj parceli okruženoj već izgrađenim kućama. Iz istog razloga vjerojatno nije osmišljen ni poseban ulaz za poslugu koji je bio čest kod ovako velikih privatnih kuća. Bio je to praktičan dodatak prilikom gradnje kako bi se posluži omogućio izravan ulaz u radni dio stana te dostava hrane i drugih potrepština. Ova kuća izdvaja se među promatranim stambenim prostorima gospodarstvenika svojom veličinom, ali broj prostorija, te njihov raspored u prostoru ne odstupaju značajno od ostalih stanova iz tog razdoblja.

U nekim kućama je iskorišten i podrum, uglavnom kao skladišni prostor, ali je tu je ponekad smještena i soba za pazikuću, a u kući Hercog na Trgu bana Jelačića broj 6 tu je smještena kuhinja sa dvije velike izbe te dizalom za jelo kojim je hrana dostavljana na više katove.⁸⁹ Inače, dizala u to vrijeme još nisu postala standard, ali je u nekim kućama ugrađeno teretno dizalo za dostavu hrane ili drva za ogrjev.

Uvjeti života u kućama elite na prijelazu stoljeća

Jedna od najvećih promjena koje je u svakodnevnom životu donijelo 19. stoljeće, posebno njegov kraj, bila je svjetlost. Upravo je ona drastično promijenila život gradova i produžila dan. Večeri više nisu bile tamne kao stotinu godina ranije pa večernji izlasci postaju dio svakodnevice. To je bitno izmijenilo život i u kućama i na ulicama.

Kod kuće je svjetlost pokazivala društveni stalež i imućnost. Naime, praktički svi izvori svjetla bili su skupi. U ranijim razdobljima najčešće su to bile svijeće, zatim uljanice pa petrolejske lampe. Sredinom 19. stoljeća, posebno u kućama srednjeg sloja, uobičajena postaje plinska rasvjeta. Plin kao izvor svjetlosti će se zadržati sve do početka 20. stoljeća i širenja električne energije.

Međutim, plin je imao i niz nedostataka. „Oni koji su radili u ustanovama opskrbljenima plinom ili odlazili u kazališta koja su njime bila osvijetljena, često su se žalili na glavobolje i mučninu. (...) U zatvorenom bi se zbog njega zacrnjeli stropovi, tkanine bi promijenile boju, metal bi korodirao i na svakoj vodoravnoj površini ostao bi masni sloj čađe. Cvijeće je u njegovoj prisutnosti brzo venulo i većina bi biljaka požutjela ako ne bi bila izdvojena u terariju. Samo se aspidistra⁹⁰ činila imunom na štetne posljedice, što ujedno objašnjava zašto se može vidjeti na gotovo svakoj fotografiji viktorijanskih salona. Plin je

⁸⁹ HR – DAZG – 1122, ZGD, 214, Trg bana Jelačića 6

⁹⁰ Sobna biljka zelenih listova, vrlo jednostavna za održavanje, a podnosi tamne prostore:
<http://www.plantea.com.hr/aspidistra/> (posjet 20.08.2017.)

zahtijevao opreznu upotrebu. Većina tvrtki za opskrbu plinom smanjila bi protok plina kroz cijevi tokom dana dok je potražnja bila niska. Tako je svatko tko bi tijekom dana zapalio plinski plamen morao širom otvoriti pipu da dobije pristojno svjetlo. Ali kasnije tijekom dana kad bi se pritisak povećao, svjetlo je znalo opasno buknuti, osmuditi stropove ili čak izazvati požar kad god bi netko zaboravio zavrnuti pipu. Stoga je plin bio i opasan i prljav.”⁹¹

Ipak, naglašava Bryson, plin je davao svjetlost bitno snažniju od bilo kojeg ranijeg izvora. Na taj način su rasvijetljeni saloni diljem svijeta, a to je, kaže, imalo i izravan utjecaj na način života. Večernja druženja, kartanje te posebno čitanje postaju lakši i ugodniji. Ljudi ostaju dulje budni, a svijet im nudi sve više mogućnosti kako da te dodatne sate iskoriste. Prodaja knjiga, novina, časopisa i notnih zapisa povećava se nevjerojatnom brzinom. Broj periodičkih publikacija u Britaniji povećao se je sa manje od 150 početkom stoljeća do gotovo 5000 na kraju stoljeća.⁹² I u malenom Zagrebu je 1892. izlazilo 47 novina⁹³. Trend rasta vidljiv je već 1902. kada se je moglo kupiti 67 lokalnih listova i časopisa,⁹⁴ a 1914. bilo ih je već 113.⁹⁵

U zapadnoj Europi i SAD-u plinu je posebno bio sklon srednji sloj. Siromašnima je bio preskup dok su bogati zazirali od njegovih negativnih učinaka, a ionako su imali sluge da rade za njih. Na fotografijama zagrebačkih interijera jasno su vidljive plinske svjetiljke, kako stropne, redovno smještene iznad blagovaonskog stola tako i stolne, na manjim stolićima u salonu ili na radnome stolu. Ipak, mogu se primijetiti i svijećnjaci pričvršćeni za zid ili odloženi na stolu.

U ranijim razdobljima, velike se kuće i dvorci često nisu mogli pohvaliti ni toplinom u zimskim mjesecima pa su mnogi primijetili kako su sirotinjske kućice često bile bitno toplije. Međutim, nove kuće građanske elite imale su uglavnom grijanje provedeno kroz cijelu kuću. Na nacrtima zagrebačkih domova građanske elite jasno se vide zidane peći u svakoj prostoriji. Ovisno o građi tri su glavna tipa – od glinenih opeka, metalne te one dijelom zemljane, a dijelom metalne. Ove posljednje smatrane su najboljima jer su najduže zadržavale toplinu dok su metalne bile najlošije jer su se brzo zagrijavale, ali i brzo hladile. Ovisno o načinu loženja, postojale su one koje se lože iz sobe i one koje se lože iz susjednog prostora. Svake su ponovno imale neke svoje prednosti i mane. Većina peći u zagrebačkim građanskim kućama bila je građena od glinenih opeka, a ložene su većinom iz samih prostorija. Glavni ogrjev bili su drvo i ugljen.

Početkom novog stoljeća došlo je do još jednog koraka u modernizaciji te je u stanu Viktora Kovačića provedeno plinsko grijanje. Radijatori su očuvani do danas, zajedno sa ukrasnim metalnim zaštitama preko njih. Naravno, teško je znati jesu li se postavljene peći, a kasnije radijatori, redovno koristili i u

⁹¹ Bryson, *Kod kuće*, 117.

⁹² Bryson, *Kod kuće*, 118.

⁹³ Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme*, 209.

⁹⁴ Goldstein i Goldsein, ur. *Povijest grada Zagreba*, 384.

⁹⁵ Sabotič. *Stare zagrebačke kavane i krčme*. 209

kojoj mjeri. *Kućanstvo za školu i dom* podučavalo je mlade kućanice da je najbolja temperatura prostorija između 15-16°C, a u spavaonicama da može biti i malo hladnije.⁹⁶ To je bitno hladnije od današnjeg komfora. Sigurno je da su se stanovi grijali parcijalno, prema planiranoj upotrebi. To nije bilo teško s obzirom da je bilo nekoliko reprezentativnih prostorija i da nisu nužno sve bile u upotrebi svakog dana. Na takvu praksu upućuje i jedan sitan detalj na podovima starih stanova, a to je neravan pod. Naime, kod svakih je vrata pod bio malo podignut kako bi se na taj način zatvaranjem vrata toplina zadržala samo unutar grijane prostorije.

U Americi i zemljama zapadne Europe, posljednja dva desetljeća 19. stoljeća obilježilo je uvođenje električne energije koja je brzo postajala široko dostupnom. Naravno, ovaj prijelaz bio je spor i ne bez teškoća. U početku, instalacije nisu uvijek najbolje radile, nije bilo sigurnosnih protokola, a i opskrba je često prekidana. Sustav u mnogome nije bio na razini današnjeg. Tako su danas uobičajene utičnice uvedene tek s vremenom. Postojao je i problem školovanja ljudi koji će se baviti novom tehnologijom. Zbog toga su u početku instalacije postavljali na brzinu obučeni električari, bez pravog iskustva, što je bio još jedan razlog za nezgode. Novine su često dodatno širile nepovjerenje, redovno objavljujući priče o smrtnim slučajevima. Dio liječnika je bio uvjeren da električna energija izaziva čitav niz bolesti, a možda čak i „prerano gašenje života”.⁹⁷ Stoga je njeno širenje u početku išlo dosta sporo i često je bilo sumnjičavo gledano od ljudi naviklih na plin⁹⁸ pa su neko vrijeme zapravo plin i struja korišteni paralelno, ne samo u istim sredinama već i u istim kućama. Ipak, nakon prvotne sumnjičavosti, uvođenje struje u zapadnom je svijetu išlo dosta brzo pa je do 1900., barem u gradovima, električna rasvjeta postala sve uobičajenija.⁹⁹

U Zagrebu će se sve ovo događati sa zakašnjenjem. Nakon što je 1892. odbijen Teslin prijedlog o prelasku na izmjeničnu struju, plin ostaje glavni energent sve do 1907. godine. Tek tada počinje rad prve Munjare. Od ožujka su osvijetljeni neki izlozi trgovina, a 05.11. je svečano osvijetljen centar grada od Frankopanske ulice i Ilice do današnje Praške te dalje do Glavnog kolodvora.¹⁰⁰ To je moderniziralo gradske ulice, ali se u kućama, i to naravno onima u centru grada, elektrifikacija provodi tek idućih godina.

No na nekim drugim poljima svakako dolazi do poboljšanja uvjeta života. Te iste 1907. godine na potezu od Jelačićeva trga prema kolodvoru, uvedena je kanalizacija, a obnovljene su i vodovodne cijevi u nizu ulica.¹⁰¹ Rad na modernizaciji kanalizacije pokrenuo je gradonačelnik Mošinsky 1892. godine. Do tada

⁹⁶ Klotilda Cvetišić, *Kućanstvo za školu i dom*, 2. izd. (Zagreb: Knjižare Lav. Hartmana - Kugli i Deutsch, 1896.), 110.

⁹⁷ Bryson, *Kod kuće*, 127-128.

⁹⁸ 1892. godine Nikola Tesla održao je u Zagrebu predavanje o izmjeničnoj struji te predložio gradskim zastupnicima gradnju elektrane i širenje novog energenta. Nisu ga poslušali već je odlučeno da će ostati kod korištenja plina. Prijedlog je međutim prihvaćen u Šibeniku koji je, nakon gradnje elektrane na rijeci Krki, postao jedan od prvih gradova u svijetu u kojem je uvedena izmjenična struja.

⁹⁹ Bryson, *Kod kuće*, 128

¹⁰⁰ Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“, 270-271.

¹⁰¹ Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“, 272.

su kuće u gradu bile spojene na kanalizacijske kanale, koji su često bili plitki, neki otvoreni, neki čak načinjeni od drveta.¹⁰² Smrad iz njih bio je izuzetno neugodan, a predstavljali su, naravno, i ozbiljnu prijetnju za ljudsko zdravlje. Međutim, nakon što je projekt jednom pokrenut kanalizacijska mreža u gradu sustavno se širi. Pokrenuta je i izgradnja vodovodne mreže te je tekuća voda postala upravo u to vrijeme norma u kućama u centru grada. Tako se i za Vranyczanyevu najamnu kuću na Zrinjercu, građenoj 1878/79. spominje da ima vodovod.¹⁰³ To je naravno značajno olakšalo brojne kućanske poslove, ali i održavanje higijene, u to vrijeme izuzetno važne u građanskim slojevima društva.

U nekim su stvarima Zagrepčani ubrzano pratili svjetske trendove. Tako je, svega pet godina nakon pojave prvog telefona u SAD-u, ta nova tehnologija 1881. uvedena i u Zagrebu. U početku je bilo četrdeset i pet pretplatnika, ali već do kraja stoljeća, telefonija se širi među uglednim građanima.

Ipak, oko reprezentativnih kuća u gradskom središtu, još je bilo prostora za poboljšanje. Odvoz otpada organizirala je gradska vlast, ali to se očigledno nije uvijek odvijalo bez problema zbog čega su građani otvoreno prosvjedovali. „Nu, još jedna neprilika za zagrebačko općinstvo, a osobito za kućanice. To je otpremanje smeća iz kuća. Gradska općina je povjerila izvažanje kućnog smeća jednoj poduzetnici. Ta se ni malo ne brine, da preuzetu dužnost ispuni. Već sama vanjština pokazuje kakav nered vlada kod tog poduzeća. Kola bez zavora, istrošena, konji slabi i mršavi, da jedva vuku prazna kola, namještenici surovi i s konjima i s publikom. Sve to dokazuje, da bi se sa strane gradske općine moralo nešto učiniti. Kroz gotovo dva tjedna nije iz kuće izvezeno smeće, a sad, kad su došli s kolima tako su ih brzo napunili, da je u većini kuća ostalo smeće i dalje na skladištu. (...) Bila su u kola uprežena četiri mršava konja, koji nisu mogli usred Prilaza maknuti kola. Sada ih počеше kočijaši lupati bez ikakvog milosrđa, dok konačno jadne životinje ne upriješe svu snagu i maknuše ugrezla kola.“¹⁰⁴

Dizajn interijera

Uređenje interijera gledano je u ranijim razdobljima bitno drugačije nego danas. Ono je često bilo uvjetovano već postojećim ili naslijeđenim predmetima koje ni imućnima nije bilo lako ni jeftino zamijeniti. Naime, sve do polovice 19. stoljeća namještaj je bio luksuzni proizvod i izrađivan je isključivo po narudžbi. Nove tehnologije, poput toliko drugih stvari, promijenile su i to. Proizvodnja postaje bitno lakša i brža, a time i jeftinija. Polovicom stoljeća mijenja se i način prodaje. Michael Thonet (1796-1871) je jedan od onih koji su u potpunosti izmijenili tržište namještaja. Njegove stolice iz masovne proizvodnje popularne su i danas, a tada su označile potpuni preokret od uobičajene prakse da se namještaj izrađuje isključivo po narudžbi kupca. Ubrzo ta novost stiže i do Zagreba te je 1849. Maximilian Eduard Sachs otvorio prvu trgovinu namještajem u gradu.¹⁰⁵ To je izazvalo žestoke kritike stolarskih cehova koji su

¹⁰² Milčec, *Zagrebački gradonačelnici*, 46.

¹⁰³ „Zagrebačke crtice“ Narodne novine, 6.9.1879. u *Arheološki muzej u Zagrebu*. 186.

¹⁰⁴ Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“, Iz Zapisnika skupštine zastupstva kr. i sl. Grada Zagreba, 273.

¹⁰⁵ Vladimir Maleković, ur. *Historicizam u Hrvatskoj: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 17.2. -28.5.* Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000), 341.

1857. čak dogovorili zabranu suradnje sa trgovinom jer su namještaj i dalje izrađivali isključivo po narudžbi. Taj protest nije uspio. Dapače, uslijedile su slične trgovine sa namještajem domaćih majstora, ali i onog uvoznog, iz Beča i drugih gradova.

Usprkos velikom strahu, čini se da je iduće razdoblje za lokalne stolarske majstore bilo zapravo jako dobro što pokazuje porast njihovog broja. Prema Statističkom izvještaju Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu je 1881. bilo 297 stolarskih majstora, nakon čega njihov broj stalno raste te ih je 1885. bilo 372, a 1893. već 659.¹⁰⁶ Istovremeno, nekoliko je lokalnih stolara svoju proizvodnju pretvorilo u tvorničke pogone pa su tada u gradu djelovale i dvije tvornice namještaja. Šire poznata bila je E.F. Bothe koja će svoj rad proširiti i na Beč pa će se protiv njihovih proizvoda na svojem tržištu pobuniti bečki stolari.¹⁰⁷

Uz njih su djelovale još neke dobro poznate stolarske radionice – obitelj Eisenhuth generacijama je predstavljala sinonim kvalitete, Goger iz Varaždina te Povischil i Kaiser iz Osijeka također su svoje proizvode nudili diljem regije. Isticali su se i Ivan Daroga i Valentin Stolfa. Antun Kontak, posebno je nagrađivan i cijenjen majstor krajem stoljeća. On je na izložbi u Budimpešti 1896. primio i priznanje cara Franje Josipa, a o njegovoj su izloženoj spavaćoj sobi sa divljenjem pisale i njemačke novine.¹⁰⁸ Dragutin Turković iz Đakova usko je surađivao sa Hermanom Bolleom i izrađivao namještaj u narodnom stilu po njegovim nacrtima.¹⁰⁹

Kraj stoljeća obilježila je i postepena promjena stila od historicizma prema secesiji. To se je posebno odrazilo na namještaj te druge detalje za dekoriranje kućanstva kroz razvoj umjetničkog obrta. Zlatni i floralni ukrasi, zakrivljene linije, ženski likovi naslikani na ukrasnim predmetima ili namještaju, sve se češće javljaju kod uređenja interijera. Međutim, stilovi prijašnjih razdoblja i nadalje su sveprisutni. U Hrvatskoj je posebno popularan bio Altdeutsch, ali zapravo, za interijere bogatoga građanstva tipična je mješavina stilova. Mnogi su poneki komad namještaja dobili na poklon, naslijedili od obitelji ili je donesen u miraz. S obzirom da su to bili redovno vrlo vrijedni komadi, čuvani su i korišteni i dalje, a zatim su nadopunjavani novijima.

Osnovna karakteristika namještaja i uređenja interijera tog vremena je dekoriranje u istom stilu. Cijela prostorija bila bi često namještena setom namještaja koji je uključivao vitrine, stolice, manje i veće stolove i razne sjedeće garniture. Sve je bilo pomno usklađeno i dekorirano u istom dezenu. Iduća prostorija vjerojatno je bila drugačija, možda neorenesansa umjesto neogotike, ali opet u svemu usklađena.

Fotografije interijera sa prijelaza stoljeća nisu baš česte iako je fotografija kao medij već bila vrlo raširena. Ljudi su se voljeli fotografirati u fotografskim studijima, izuzetno popularni su bili portreti,

¹⁰⁶ Maleković, ur. *Historicizam u Hrvatskoj*, 348. f 9

¹⁰⁷ Maleković, ur. *Historicizam u Hrvatskoj* 342.

¹⁰⁸ Maleković, ur. *Historicizam u Hrvatskoj* 348.

¹⁰⁹ Damjanović. *Arhitekt Herman Bolle*. 601.

fotografiranje prirode, prijatelja na izletima čak i seljaka u okolici. Međutim, sami interijeri, fotografirani su rjeđe. Ipak, prema dostupnim fotografijama gledanim uz nacрте iz kojih se vidi već spomenuti prostorni raspored te uz pregled sačuvanog namještaja moguće je barem djelomično rekonstruirati izgled ondašnjih domova.

Ulazni prostor bio je u tim stanovima bitno veći od današnjeg. Kad biste otvorili ulazna vrata stana našli biste se najprije, u prostoru takozvanog halla, ponekad na nacrtima označen i kao predprostor. Bio je to ulazni prostor u kojem bi, kao što je već ranije spomenuto, dočekali goste, gdje bi se raskomtili i predali svoje kapute, šešir i štap. Ukoliko su stigli nenajavljeni, možda bi i malo pričekali da domaćini budu spremni primiti ih. Za tu bi svrhu bile stolice ili možda lijepa klupa, ormar za kapute, ogledalo, a u kutu i stolić na kojem je bila kakva umjetnička skulptura ili vaza sa cvijećem. Tada bi gosti, ovisno o prigodi, bili uvedeni u blagovaonicu ili salon, jednu od reprezentativnih soba za primanje gostiju, koje su bile povezane sa hallom.

Na nacrtima stanova vidljivo je da su blagovaonica i salon redovno najveće prostorije. To znači zaista velike u odnosu na većinu današnjih stambenih prostora. U manjim najamnim stanovima salon i blagovaonica bili bi u istoj prostoriji koja je imala oko 20 m². No u reprezentativnim velikim stanovima to su uvijek bile dvije odvojene prostorije te je svaka bila barem tolike veličine, ali često i bitno veće. Primjerice, u stanu Milana Krešića blagovaonica je zauzimala 36 m², a salon 25 m². U kući Priester na prvom katu postojale su tri reprezentativne prostorije sa pogledom na ulicu od kojih se je jedna mogla dodatno djelomično zatvoriti ili proširiti prema potrebi. Ukupna površina tog prostora bila je impozantnih 145 m². Ipak, još impozantnije bile su reprezentativne prostorije stana na prvom katu nekadašnje najamne kuće Pongratz na Trgu bana Jelačića 3. Iz ulaznog halla gosti su ulazili u 12,24 m dugu i 6,42 m široku prostoriju, povezanu sa susjednom 7,5 m širokom ugaonom sobom. Na nacrtima nije naznačeno koja je od dvije prostorije bila blagovaonica, a koja salon, ali obje su svakako bile više nego impresivne za posjetitelje.

Sredinu blagovaonice zauzimao bi veliki drveni stol sa stolicama namijenjenim većem broju ljudi. Uz zid prostorije nerijetko je bila vitrina ili kredenc sa setom porculanskog posuđa te kristalnim čašama. Zidovi su najčešće obloženi tapetama te ukrašeni umjetničkim slikama. Na taj se je način nenametljivo gostima mogao pokazati viši društveni status obitelji, njezino nasljeđe te ukus u kupnji porculana, umjetničkog i uporabnog stakla i umjetnina. Ta je prostorija bila centar zabave i očuvane obiteljske fotografije obično prikazuju upravo vesela društva oko stola na kojem se vidi fino posuđe te lijepe staklene čaše i bokali. Salon pored blagovaone često je služio kao pušački salon u koji bi se gospoda povukla nakon obroka. S obzirom na njihovu funkciju koja je imala orijentalni prizvuk, pojedini komadi namještaja su bili inspirirani tim dalekim svijetom - kože divljih životinja, divani sa mnoštvom jastuka te zavjesama orijentalnih motiva, oktogonalni drveni stolići tipični za arapske zemlje.

U velikim glavnim salonima prostor je obično bio podijeljen na nekoliko zona za sjedenje sa raznim foteljama, stolicama i sjedećim garniturama. Posebno je zanimljivo da je često bilo različitih stolica koje

su pomalo razbijale usklađenost namještaja i dekora te su donosile dinamičnost svojom raštrkanošću po prostoru. Tako je više ljudi moglo boraviti u salonu u isto vrijeme, a da opet svatko ima svoj prostor. Danas popularnom minimalizmu nije bilo ni traga. Namještaj je bio izrađen od izrezbarenog ornamentiranog drva. Popularan je bio i namještaj od trske te poneki komad metalnog pokućstva. Sofe i stolice presvučene su različitim tkaninama, ponekad decentnih, a ponekad jakih boja te često uz dekorativne elemente u istoj boji. Brokat svila i pliš bili su posebno popularni materijali za tu namjenu.

Zidovi svih prostorija, osim kuhinje i kupaonice, bili su najčešće obloženi tapetama. One su nerijetko bile vrlo jakih i često tamnih boja, a nerijetko su imale i grafičke ili cvjetne dekoracije. Neki su dodavali ćilime i krpice za dekoraciju zidova. Tako je svoj salon uredio Herman Bollé, dodavši tim tekstilnim dekoracijama element narodnih motiva u interijer.¹¹⁰ Radeći na interijeru kuće Granitz, Bollé se je odlučio dio zidova obložiti drvenim oplatama navodno podrijetlom iz zagrebačke katedrale.¹¹¹ Takvim stilom uređena je i vila Frangeš građena po projektu Viktora Kovačića nešto kasnije, 1910. godine. Zidovi su do visine okvira sobnih vrata obloženi tamnim drvenim oblogama koje su mjestimično ukrašene intarzijama u zlatnoj boji. Za oblaganje zida tu je korišteno također drvo iz katedrale pa se na oblogama u blagovaonici vide dijelovi drvenog crkvenog namještaja koji su tako uklopljeni u interijer.¹¹²

Na zidovima građanskih interijera, koji su bili dakle već na neki način ukrašeni, visjela su velika ogledala, zidni satovi ili umjetničke slike. Posebno popularni bili su pejzaži, mrtve prirode te portreti obitelji, ali i obiteljskih predaka. Bili su to radovi domaćih i stranih autora, a nerijetko i samih članova obitelji. Dok su neki bili nadareni za slikanje, drugi su bili odlični glazbenici pa su se klavir ili drugi glazbeni instrumenti često nalazili u prostorijama za druženje. Salone je redovno krasila i polica sa knjigama na kojoj bi se nerijetko nalazila književna djela na više svjetskih jezika. Među knjigama mogla se je primijetiti poneka porculanska vaza ili figurica, globus pa i japanski suncobran. Fasciniranost dalekim krajevima i putovanjima bila je u to vrijeme sve veća te su ljudi rado čitali o drugim kulturama, a imućni su nabavljali i razne istočnjačke ukrasne predmete. U stanu bi uvijek negdje bio i pisaći stol jer je dopisivanje još uvijek bilo glavni način komunikacije na daljinu. Obitelji, prijatelji i znanci tako su redovno održavali veze.

Opis jednog takvog salona, onog obitelji Berger, u upravo spomenutoj kući Pongratz, ostavila nam je Vilma Vukelić koja je i sama godinama kasnije sa divljenjem prisjećala kako je bilo izloženo dragocjeno, bogato izrezbareno renesansno pokućstvo dok su presvlake bile od gustog indijski crvenog samta. Zidove su krasile Bukovčeve i Crnčićeve slike te visoka venecijanska zrcala, a sa stropa je visio golemi kristalni luster.¹¹³ Međutim, ovakvi su saloni bili samo za reprezentativne prilike, kada bi u posjet došli važni gosti. Ostatak vremena bila je to zatvorena prostorija koja se zimi nije grijala, dok bi ljeti namještaj

¹¹⁰ Dragan Damjanović. *Arhitekt Herman Bolle*. (Zagreb: Leykam International, 2013), 66.

¹¹¹ Damjanović. *Arhitekt Herman Bolle*, 582.

¹¹² Nina Gazivoda. *Vila Frangeš na Rokovu perivoju u Zagrebu: geneza izgradnje i prepoznavanje značenja*. (Zagreb: Pop & Pop, 2008), 60-107.

¹¹³ Vilma Vukelić. *Tragovi prošlosti (memoari)*. (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994), 200.

bio prekriven neuglednim sivim presvlakama kako ne bi izbljedio te da bi se zaštitio od moljaca.¹¹⁴ Bio je to dakle vrlo reprezentativan, ali ne pretjerano praktičan prostor.

Promjene u ovakvom uređenju interijera nastupit će početkom stoljeća. Ponovo je Kovačić bio taj koji je u Zagrebu uveo novosti. Njegova glavna ideja bila je stvoriti udoban prostor za stanovanje. Prostor koji će služiti vlasniku i u kojem namještaj mora biti udoban za korištenje, a ne da služi samo kao ukras. Ugledao se je na moderniste poput Adolfa Loosa, Corneliusa Gurlitta i Jacoba von Falkea te radi odmak od jedinstva stila na kojem se je inzistiralo tokom gotovo cijelog 19. stoljeća.¹¹⁵ Umjesto toga, Kovačić u svom stanu kombinira namještaj raznih stilova nastao u rasponu od 17. pa sve do početka 20. stoljeća. Posebno je zanimljiva kolekcija stolica i naslonjača koji su međusobno svi različiti te tapecirani u tkanine različitih boja i tekstura. Ipak, cijeli prostor izgleda skladno i zaista udobno.

Promjene se već tijekom cijelog devetnaestog stoljeća događaju i u korištenju spavaonica. Neka ranija razdoblja nisu poznavala privatnost u sobama kao nužnost. Dapače, nerijetko bi djeca spavala u istoj sobi sa roditeljima ili sluga sa gospodarima. Međutim, postepeno spavaća soba postaje privatni prostor bračnoga para. Djeca imaju svoju sobu i guvernantu koja spava uz njih. Bračni par izdvojen je u intimu svoje, u pravilu velike spavaće sobe. Ta je prostorija uglavnom imala oko 20 m², a nerijetko je bila i bitno veća. Za razliku od salona, tu nije vladala pretrpanost namještajem, ali je usklađenost stila i ovdje bila očekivana. Broj ormara je varirao prema željama vlasnika. Obično je u setu bio jedan veći garderobni ormar, te jedan ili dva manja za rublje i posteljinu. Ovaj je namještaj bio često vrlo veselih tonova crvene, žute, zelene ili plave boje, a nerijetko i kombinacija nekoliko njih, kao što je vidljivo iz opisa sobe koja je u hrvatskom paviljonu na izložbi u Budimpešti izazivala divljenje posjetitelja: „Ciela je soba od zagasito živih boja, svietloružičasta, svietlo modra, sredina između žute i zelene boje. Boje su tako finog tona, rezbarija tako kićena, nježni zastori, pokrivač na postelji od zagasite svile, sve se to sudara toli biranom harmonijom, da ćeš skoro od svih, koji ulaze, čuti glasne povike udivljenja.“¹¹⁶ Vanjske plohe namještaja često su dodatno dekorirane cvjetnim i grafičkim motivima. U istom je stilu bio dekoriran i drveni okvir kreveta. To je mogao biti jedan veliki okvir ili dva manja koja bi se postavila jedan uz drugi ili pak razdvojila, po želji para. U kutu uz prozor često je stajala psiha ili kozmetički stolić za dame. Ponekad bi im takav stolić služio i kao pisaći stol pa je to bio prostor u koji su se i tijekom dana mogle povući radi nekoliko trenutaka opuštanja, možda da napišu neko pismo ili da se presvuku prije posjeta poznanice.

Raskoš međutim nije vladala u kuhinjama te to svakako nisu bile prostorije za pokazivanje. Potpuno različito od danas uobičajenog koncepta otvorenih prostora i kuhinja povezanih sa dnevnim boravkom,

¹¹⁴ Isto

¹¹⁵ N. Premerl, *Stan arhitekta Viktora Kovačića*, 36.

¹¹⁶ „Njemački glas o hrvatskoj izložbi.“ *Obrtnički viestnik* 3 (1896) 21-22. u Maleković, ur. *Historicizam u Hrvatskoj* 348. f 77, 351.

početkom 20. stoljeća, to su bile takozvane pomoćne prostorije smještene u stražnjem dijelu stana, redovno sa pogledom na dvorište. U starijim historicističkim zgradama one su se uglavnom nalazile na kraju izduženog dvorišnog krila, potpuno odvojene, čak udaljene, od blagovaonice i dnevnog boravka. Kasnije, kod modernista, izdužena krila nestaju, ali je kuhinja i dalje u stražnjem dijelu stana. Tako će ostati i u građanskim stanovima projektiranim između dva rata.

Dobar primjer kako je izgledala kuhinja toga vremena, je već spomenuti i opisivani stan Viktora Kovačića. Odmah po ulasku, jasan je drugačiji pristup uređenju u odnosu na takozvane glavne prostorije. Namještaj je jednostavan i bitno jeftiniji. Naglasak je na praktičnosti. Nema ni traga kuhinjskim elementima uobičajenim danas. Umjesto njih Kovačić je za ovaj prostor projektirao jedan veliki ormar koji izgleda više kao garderobni. Dio potrepština za kuhanje obješen je na kukama po zidu prostorije.

Za čuvanje hrane bila je uobičajena ostava ili izba, smještena odmah uz kuhinju. Na tlocrtima većine stanova historicističkih zgrada vidi se i prostorija pod nazivom *komora*. Ona je služila kao dodatno spremište hrane. U većim kućama projektirane su dodatne komore, obično u podrumu. One su služile, prije svega, za pohranu voća i povrća te zimnice. Kod Kovačića je već uobičajeno izgrađena mala izba, ali komore nema jer je on u kuhinju kupio jedan od prvih hladnjaka u Zagrebu.¹¹⁷ Naravno, to još uvijek nije bio hladnjak kakve znamo danas. Bila je to zapravo drvena konstrukcija u čije je stranice i dalje trebalo umetati komade leda koji bi se zatim kroz nekoliko dana otopio te ga je trebalo zamijeniti novim. Ipak, to je bio tehnološki napredak s obzirom da je pohrana i čuvanje hrane prije toga bio popriličan problem za domaćice.

Naravno, glavni dio kuhinjske opreme bio je kvalitetan štednjak. Iako se može činiti da su do modernoga vremena svi oni izgledali jednako, zapravo je istina daleko od toga. Dapače, Bryson zaključuje da su primjerice Amerikanci postali opsjednuti štednjacima te ih je do početka dvadesetog stoljeća u Američkom patentnom uredu registrirano više od sedam tisuća vrsta. Međutim, prevladavala je još uvijek gradnja velikih štednjaka na drva koji je redovno u kuhinjama zauzimao cijeli jedan kut prostorije što je vidljivo i na nacrtima gdje su često ucrtani već prilikom izrade projekta. Iako su tada bili standard, većinom su s vremenom uklonjeni. Lijepo očuvani primjerci mogu se ipak još uvijek vidjeti u stanu Viktora Kovačića te u kuhinji dvorca Trakošćan, oba sa samog početka dvadesetog stoljeća. Takav štednjak imao je na sredini veliku ploču za kuhanje. Sa strane je bila ugrađena pećnica, ali i dodatan prostor za podgrijavanje hrane te kotao za zagrijavanje vode. Iako su bili vrlo popularni, za održavanje nisu bili pretjerano praktični. Naime, „tipičan štednjak iz 1899., prema jednoj bostonskoj studiji, sagorio bi oko 130 kilograma ugljena na tjedan, proizveo dvanaest kilograma pepela i bilo bi mu potrebno posvetiti tri sata i jedanaest minuta. Ako bi netko imao peć u kuhinji i dnevnoj sobi, a možda još i kamin gdje drugdje, to je bilo mnogo dodatnog posla.“¹¹⁸

¹¹⁷ Premerl, *Stan arhitekta Viktora Kovačića*, 41.

¹¹⁸ Bryson. *Kod kuće*, 119.

Zbog toga su u zapadnoj Europi i SAD-u inovatori osmišljavali cijeli niz štednjaka, ali i drugih kućanskih aparata koji su koristili novi energent – električnu energiju. Do prvoga svjetskog rata u razvijenim regijama Europe i SAD-a, a posebno velikim gradovima, cijeli niz električnih uređaja ušao je u svakodnevnu upotrebu. Kao što je već spomenuto, Zagreb je u tom pogledu kasnio. Tako u stanovima sa prijelaza stoljeća modernih električnih uređaja i kućanskih aparata još nije bilo pa je život služinčadi i dalje bio ispunjen sa mnogo fizičkog rada.

Prostorija koja je možda više nego bilo koja u stambenom prostoru označavala civilizacijski pomak bila je kupaonica jer se dugo vremena mnoge kuće i stanovi nisu mogli pohvaliti takvom prostorijom. Za zagrebačku elitu na prijelazu dvadesetog stoljeća očito oko toga nije bilo dvojbe. Svi pregledani nacrti pokazuju postojanje kupaonice u kojoj je jasno označena kada te umivaonik, a istovremeno, odvojena je prostorija toaleta. U većim kućama je uglavnom jedan toalet na svakom katu, ali nikada više od toga. Nije vidljiva ni jedna dodatna kupaonica čak niti kod velikih obitelji i vrlo komfornih stanova i kuća. Nisu osmišljene ni kupaonice za poslugu te su oni redovnu jutarnju higijenu očigledno obavljali uzimajući vodu u lavoru ili sličnoj posudi. Rijetko su u sobi za poslugu na nacrtima vidljivi instalirani umivaonici. Nešto kasnije, između dva rata, to će postati mnogo češća praksa. Za kupanje je služinčad vjerojatno koristila neko od brojnih javnih kupališta.

U stanu Viktora Kovačića sačuvan je keramički umivaonik sa početka stoljeća te drveni bide koji ima porculanski umetak i drveni poklopac.¹¹⁹ Rijetki su to izuzeci kupaonskog namještaja sačuvanog do danas. S obzirom da kupaonska oprema nije bila pretjerano skupa, uglavnom se nije čuvala, a niti upotrebljavala dugo vremena. Stoga danas od nekadašnjih kupaonica imamo možda najmanje toga očuvanog. S druge strane, dizajn kupaonica bio je možda najsličniji današnjem. Keramičke pločice na zidovima i podovima, kada i umivaonik. Naglasak je bio na čistoći te nije bilo previše namještaja. Ponekad je u kutu bio smješten jednostavni ormar u koji su se mogle pohraniti sve kupaonske potrepštine.

Naravno u kupaonicama onoga vremena nije bilo danas uobičajenih perilica rublja. Pranje rublja bilo je različito organizirano. Neke su kuće imale sluškinje koje su se brinule za pranje rublja u kućnim praonama, takozvanim „veš-kuhinjama“. Međutim, u Zagrebu su rijetke kuće onoga vremena imale takve prostorije, a u kupaonicama to nije bilo jednostavno izvesti. Dodatni problem bila je priprema sredstava za pranje.

Industrija takvih proizvoda bila je tek u povojima pa su postojali recepti za spravljanje sapuna za pranje rublja. Posebno popularan sastojak bila je kuhinjska soda, a bijelo se je rublje najčešće iskuhavalu. „Isprano namočeno rublje kuha se u kotlu ili velikom loncu 2 sata; zatim se izažme, složi u kabao i polije sapunicom, u kojoj se kuhalo rublje, te se ostavi preko noći. U jutro se ispere komad po komad, nečista se mjesta još jednom osapune. Isprani se komadi metnu opet u kotao, gdje se kuhaju 1-2 sata, zatim

¹¹⁹ Premerl, *Stan arhitekta Viktora Kovačića*, 58.

se opet isperu, metnu još neko vrijeme u vruću vodu i najposlije isplahnu u mrzloj vodi.¹²⁰ Za pranje šarenog rublja spravljana je topla voda u kojoj se je kuhao grah. Slično sredstvo preporučano je i za pranje nekih vrsta svile. Druga preporučena sredstva za pranje osjetljivih tkanina bila su žumance pomiješano sa mekom vodom te voda od pšeničnih mekinja. Najdugotrajniji je ipak bio postupak pranja zavjesa koji je, prema opisu, trajao minimalno dva dana i prolazio kroz nekoliko faza pranja i sapunanja koje je moralo biti posebno oprezno zbog krhkosti materijala. Na kraju su se zavjese provlačile kroz bijeli ili žučkasti škrob, ovisno o njihovoj boji te su sušene u posebnim okvirima.¹²¹

S obzirom na opisane postupke jasno je zašto su mnoge domaćice brigu o svojem rublju prepuštale ženama iz mjesta u okolici gradova. Za Zagrepčane su tu ulogu posebno često odrađivale Šestinčanke. One bi na dogovorene dane dolazile u grad, prikupljale rublje za pranje po kućama te ga odvozile kući gdje su ga zatim prale i sušile uz potok Medveščak te dostavljale natrag u gradsko središte.

Odnosi u kućanstvu i uloga žena

Stambeni prostor, bez obzira bila to kuća ili stan, tijekom cijelog devetnaestog stoljeća predstavljalo je obiteljsko utočište. Iako je otac tradicionalno bio glava obitelji, kuća je ipak bila ženska domena u kojoj su supruge organizirale kućanske poslove, nadgledale služinčad, surađivale sa guvernantama oko odgoja djece, organizirale razna druženja i za sve to upravljale kućnim budžetom. To je ujedno bio prostor u kojem su one tradicionalno provodile najveći dio vremena. Ipak, krajem stoljeća postaje uobičajeno da se sve više društveno angažiraju. Postaju članice raznih kulturnih i karitativnih društava, neke se bave umjetnošću, a nekolicina i organizira i salone u kojima se uz članove privredne elite, okupljaju i kulturni djelatnici, umjetnici, pisci.

Mlađe žene visokog društva zainteresirane su i za stjecanje formalne naobrazbe, a samim krajem stoljeća pruža im se mogućnost i višeg obrazovanja. Tako ih sve više pohađa Ženski licej, a neke se upisuju i na fakultetske programe jer je ženama od 1900. omogućeno i redovno studiranje. Tada su na zagrebačko sveučilište upisane prve tri studentice.¹²² Visoko obrazovanje gledano je u to vrijeme općenito kao aktivnost za više slojeve. S jedne strane smatralo se da je to u redu za one koje nisu imale interesa za obitelj i brak, ali je moglo koristiti i onima koje će postati dobre domaćice. Kao takve morale su znati u društvu potaknuti razgovor o raznim temama, isticati se svojim obrazovanjem, ali i dalje ostati diskretne. Katarina Alexander, rođena Kolar, bila je od suvremenika opisivana kao prava stara dama 19. stoljeća. Maturirala je 1897. u prvoj generaciji na Ženskom liceju u Zagrebu, vrlo načitana i širokog obrazovanja, savršeno je govorila njemački, francuski i engleski te odlično svirala glasovir. No, upravo su je po otmjenom, diskretnom ponašanju i visokim ćudorednim standardima po kojima nije bilo mjesta

¹²⁰ Cvetišić, *Kućanstvo za školu i dom*, 124.

¹²¹ Cvetišić, *Kućanstvo za školu i dom*, 127.

¹²² Bile su to Milica Bogdanović, Milka Maravić i Vjera Tkalić: Blasin i Marković, *Ženski vodič kroz Zagreb*, 105.

ogovaraju ili malim razgovorima („small talks“), u njenoj starosti 1920ih smatrali damom kakvih više nema.¹²³

Dakle, rad žena, posebno viših slojeva, još je izuzetno rijedak, ako uopće postoji. Srednji i niži slojevi idu prema tome kroz obrazovanje učiteljica, a na samom prijelazu stoljeća i djelatnica na telefonskim centralama. Međutim, u obje profesije postojala je zabrana rada za udane žene. Za učiteljice je ona uvedena 1897., a za poštanske i brzojavne manipulantice 1909. godine.¹²⁴ Tako visoko obrazovanje za žene sve do prvog svjetskog rata postaje sve popularnije kao oblik proširenja općeg znanja, a ne kao podloga za zaposlenje ili znanstvenu karijeru. Stoga ne čudi podatak da je do 1914. godine od 158 upisanih svega 21 studentica diplomirala.¹²⁵

U cijelom promatranom razdoblju žene visokog društva su još uvijek velikim dijelom vezane za kuću dok su za poslovni svijet uključene kroz podršku karijerama svojih suprug. Njihova glavna zadaća i dalje je briga oko obitelji i kućanskih poslova. Sve to nije bilo nimalo jednostavno u vrijeme bez modernih kućanskih aparata i danas uobičajenih javnih usluga.

Služinčad je svakako obavljala velik dio posla, ali i njih je trebalo znati organizirati. Domaćicama je savjetovano da sa sluškinjama treba postupati ljubazno, ali oštro i dosljedno. Trebalo ih je znati poučiti njihovim poslovima te ih uputiti točno kada i što trebaju napraviti. Gospodarica kuće sama je morala dobro znati kako obaviti sve poslove u kući, a naravno morala je biti i vješta kuharica. Samo tako mogla je kvalitetno podučiti zaposlenike istome poslu. Za dobro obavljen posao poslugu je trebalo pohvaliti, a kada nešto ne bi ispalo dobro, trebalo ih je kratko i jasno ukoriti i upozoriti na grešku, bez vike i svakako ne ispred djece.¹²⁶

Važan dio organizacije kućanstva bila je i nabavka hrane. Odlazak na tržnicu bio je aktivnost koju su redovno obavljale sluškinje, a ponekad i same gospodarice. Na Trgu bana Jelačića, bila je sve do izgradnje Dolca glavna tržnica grada gdje su seljaci iz okolice svakog dana prodavali svoje proizvode. Suvremenici je to bio način opskrbe, a stranim posjetiteljima zanimljiv doživljaj. Već spomenuti Francuz Henri Napoleon Begouen je također bio impresioniran. „Ništa nije tako zanimljivo i slikovito kao nošnje seljakinja. Ove stoje pred malim stolom, na kojem je smještena njihova roba. Svaka prodaje ono što je ubrala u svom vrtu: nešto kupusa, repe, luka u velikoj količini i malo ružičastog grožđa, vrlo slatkog, koje nazivaju kraljem grožđa.“¹²⁷

Dio namirnica nabavljan je izravno od seljaka i proizvođača, a u kućama je bilo dovoljno skladišnog prostora da se to i pohrani. Jele su se naravno i razne poslastice po europskim recepturama. U Pariškoj pekarnici Rudolfa Rukavine u Ilici 42, nudili su svježa peciva tri puta na dan, a među posebno istaknutim

¹²³ Ivan Mirnik, „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena“, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 28 (1995): 116.

¹²⁴ Muraj, „Neki oblici društvenosti u Zagrebu u ranom 20. stoljeću“, 28.

¹²⁵ Blasin i Marković, *Ženski vodič kroz Zagreb*, 105

¹²⁶ Cvetišić. *Kućanstvo za školu i dom*.134.

¹²⁷ Stilinović, „Tri Francuza o Zagrebu u devetnaestom stoljeću“, 222.

proizvodima bili su francuski crnači, pariški roščići, engleski kruh, dvopek za čaj, dijabetički kruh, gluten graham. Istovremeno su imali i mljekarstvo „on parle français”.¹²⁸ Na stolovima bi se našle i delicije poput kavijara, egzotičnog voća, raznih začina. Sve to moglo se je također nabaviti u centru grada. Donijeti sve potrebno natrag kući vjerojatno nije bilo uvijek lako, ali morao je taj odlazak u nabavu te kupovina ekskluzivnih proizvoda po finim dućanima biti zanimljivo iskustvo, posebno za mladu služinčad. Stoga su upute za vođenje kućanstva uključivale i upozorenja da se služinčad ne treba predugo zadržavati na trgu. Treba požuriti kući gdje je čekao niz zadataka koji bi ispunili dan. Kuhanje ručka za cijelo kućanstvo, brisanje prašine, čišćenje peći tijekom sezone grijanja. Povremeno bi trebalo očistiti srebrninu, a pranje rublja, ako se je obavljalo u kući, oduzelo bi svakako više radnih sati.

Neki su imali ured ili poslovnicu u samoj kući pa bi tu na raspolaganju možda bio još jedan sluga. Ukoliko ne, trebalo se je iz glavnoga stana pobrinuti i za potrebe zaposlenih i posjetitelja u radnim prostorijama. Ukoliko su djeca još bila manja među djelatnicima ili barem redovnim posjetiteljima bili bi i guvernanta ili učitelj. Prema potrebi i uzrastu djece oni su također živjeli sa obitelji. Kućepazitelj se je brinuo oko nabavke ogrjeva, da gospoda imaju na raspolaganju kočiju kada ju zatrebaju, dočekao bi goste i pobrinuo se svakako da je sve u najboljem redu prije nego kuća utone u san.

Bilo je u kući dakle, tijekom radnog dana, dosta ljudi, ali većina obitelji nije zapravo imala prostor predviđen za stalni boravak većeg broja posluge. Na nacrtima ekskluzivnih zagrebačkih stanova vidljive su sobe za sluškinje, smještene najčešće uz kuhinju. Međutim, rijetko je predviđen smještaj za više od jedne sluškinje. Još pokoja je vjerojatno bila zaposlena, ali bez smještaja. U stražnjem dijelu prizemlja, a ponegdje u podrumu bio bi stan za kućepazitelja, ali nisu sve kuće imale tu uslugu. Taj mali broj posluge, u odnosu na raniju plemićku elitu, nije zapravo neobičan jer su pripadnici građanske elite sigurno uzimali u obzir troškove stalne posluge. Bilo je mnogo isplativije angažirati dodatnu radnu snagu samo po potrebi. Tako bi prije velikog druženja za koje je trebalo pripremiti svečanu večeru, u kuću dolazila kuharica, a u vrijeme većih radova u kućanstvu dodatne spremačice. Svakodnevno održavanje kućanstva obavljao je očigledno manji broj posluge, a često i samo jedna sluškinja.

Iako su sluškinje prema nacrtima stanova za sebe imale samo malu sobicu, njihov se je rad ipak smatrao više nego bitnim. Naravno, kao i danas, možemo biti sigurni da je bilo različitih poslodavaca i da njihov odnos prema zaposlenima bio raznolik. No, mnoge su sluškinje i kućne pomoćnice velik dio svog radnog vijeka ostale vjerne istoj obitelji te da su im oni za to bili zahvalni. Neki su to željeli i podijeliti sa javnošću. Naime, bio je običaj da se poslodavci svojim radnicima i javno zahvale na dugogodišnjem radu pa su prigodom obljetnica rada objavljivane zahvale u novinama. Tako se je gospođa Aurelija Kojanović zahvalila svojoj služavki Juliji Vunetić na 30 godina službe, kojom je zaslužila „Štovanje, naklonost i

¹²⁸ Branko Ranitović i Vanda Ladović. *Zagreb 1900.* (Zagreb: Liber. 1974), fotografija 139.

pažnju (...) od strane svoje gospodarice."¹²⁹ Obitelj Vinka Beka kratko se je u Novostima zahvalila Franci Loznik na 25 godina obavljanja dužnosti kućne pomoćnice: „Čitava obitelj je taj dan srdačno čestitala lijepi jubilej vjernoj svojoj Franciki i obdarila ju raznim darovima."¹³⁰

Slobodno vrijeme

Plemićka elita ranijih razdoblja imala je na raspolaganju dosta vremena za dokolicu. Građanska elita devetnaestog stoljeća bila je ipak bitno više zauzeta mnogobrojnim zadacima vezanim uz vođenje poslova. Većina je tim zadacima pristupala na drugačiji način. Bila su to obiteljska poduzeća koja nisu dopuštala neozbiljnost u poslovanju. Odgovornost prema užoj i široj obitelji bila je vrlo velika pa je najčešće takav bio i pristup poslu. Stoga je radna atmosfera prenošena i na slobodno vrijeme pa su mnoga druženja i izlasci bili istovremeno neka vrsta poslovnih razgovora sa potencijalnim poslovnim partnerima i suradnicima.

Žene su također imale pune ruke posla i često je njihov doprinos organizaciji kućnih druženja te izleta bio neprocjenjiv, a to je tražilo dosta rada i vremena. Stoga dame iz visokoga društva građanske elite nisu po cijele dane besposleno sjedile, ali su svakako mogle odvojiti dio vremena za dokolicu. Koristile su je na različite načine.

Ručni rad primjerice, stoljećima je bila vrlo popularna razbibriga žena iz visokog društva. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća procvat u Hrvatskoj posebno je doživjelo čipkarstvo. Međutim, žene visokog društva sa kraja stoljeća vole raditi na sebi te bi se često u slobodno vrijeme opuštale uz neku knjigu, svirale instrument. U slobodno vrijeme napisala bi se i pisma ili tek kratke poruke kako bi se bilo u kontaktu i sa onima koji ne žive u blizini ili su možda trenutno na putu. Redovni su bili odlasci poznanicima, a posebno ženama iz bliskih obitelji, na poslijepodnevna druženja. Tada bi se uz kavu ili čaj te kolače dame mogle razgovarati o zajedničkim interesima, uživati u muziciranju, čitati pjesme, komentirati pročitane knjige ili jednostavno čavrljati. Na putu kući uslijedila bi šetnja gradskim središtem pa se je i na taj način vidjelo što je novo, sreli bi se poznanici, rođaci. Ovakva vrsta redovnih posjeta i šetnji gradom smatrala se je čak obavezom te je dama u kući često imala rezerviran dan kada je primala posjetitelje. Ukoliko bi netko svratio kada domaćina nije bilo kod kuće, ostavio bi posjetnicu.

Muškarci su se pak družili u kavanama gdje je većina provodila barem dio slobodnog vremena u ugodno uređenim prostorima. Ako je vjerovati Narodnim novinama, kao očima suvremenika, očigledno je u uređenju tih interijera bilo i pretjerivanja. „U novouređenoj kavani mora biti sve najnovije, najfinije, najskuplje: billardi, mramorni stolovi, stolci, tapete, ogledala, bufet, kavana mora imati bezbro dapače

¹²⁹ Obzor, 19.02.1904. u Aleksandra Muraj. „Neki oblici društvenosti u Zagrebu u ranom 20. stoljeću,” u *Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez*, ur Naila Ceribašić i Ljiljana Marks (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2009), 20.

¹³⁰ Novosti, 8.1.1913. u Muraj. „Neki oblici društvenosti”, 20.

i posve nepotrebnih novinah – i „facit“ jest i da mnogi kavanar za godinu ili dvie traži nekoga komu bi kavanu objesio za vrat“.¹³¹ Ovaj trud oko uređenje zapravo ne čudi. Kavane su naime tada najotmjeniji ugostiteljski objekti, bile su namijenjene upravo višem sloju društva i nalaze se stoga na glavom gradskom trgu i u samome centru grada. Njihov broj još je jedan pokazatelj malobrojnosti te više klase u Zagrebu. Naime, prema popisu iz 1896. u gradu ih je bilo 18.¹³² Malen broj u odnosu na desetke krčmi, koje su tradicionalno namijenjene siromašnijim slojevima stanovništva.

Međutim, gospoda svoje omiljene kavane nisu birala samo zbog uređenja, već i prema društvu kakvo su željeli oko sebe. Tako su se u Velikoj kavani na Jelačićevom trgu okupljali trgovci i poduzetnici, mešetari, trgovački putnici, ali i sitni trgovci i sumnjivi špekulanti, zbog čega je nazivana „Burza“, dok su Corso i Paris bili omiljeno okupljalište državnih činovnika i časnika austrougarske vojske¹³³, a u Kazališnoj su se okupljali kulturnjaci, pisci i umjetnici.

I naravno nije se tamo odlazilo samo radi ispijanja kave. Gospoda su se tu mogla opustiti uz biljar ili druge društvene igre, ali se i možda najbolje informirati, kako u razgovoru sa kolegama tako i kroz najnoviji tisak. Naime, neke kavane držale su i do 60 raznih dnevnih novina i listova na nekoliko jezika. Aktualne događaje moglo se je zatim prokomentirati sa poznanicima, ali i potpunim neznancima. Mišljenja se nisu uvijek morala podudarati. Dapače, moglo je doći i do vatrenih rasprava i prepirki. No, sve je uglavnom završavalo na riječima. U to je vrijeme ipak postojala mala šansa da će rasprava završiti dvobojem. Oni su se naime još održavali, ali vrlo rijetko i prema komentarima suvremenika može se zaključiti da su sudionici u očima suvremenika gledani s podsmjehom.¹³⁴

Kontakte i poznanstva stečena kroz poslovne razgovore valjalo je ponekad i produbiti. Stoga bi se organizirala kraća druženja na kojima bi se često pridružile i supruge. Ukoliko bi druženja pokazala ugodnima, a možda i korisnima na poslovnom planu, posjeti bi postajali redoviti. Veća okupljanja obitelji i prijatelja te poslovnih suradnika obično bi značila veliki obrok te duženje oko stola koje bi potrajalo i nekoliko sati. Iz kuhinje bi se iznosila jela na kojima se nije štedjelo. Započelo bi se sa juhom, slijedila bi hladno pa toplo predjelo, riba, a često i kavijar. Zatim bi se prešlo na perad te jela od divljači uz koji su služene salate, pire krumpir i kuhano povrće. Za kraj bi se posluživao velik izbor deserata – kompoti, kandirano voće, bademi, mediteransko voće poput naranči, razna peciva, torte, sladoled. Sve bi se upotpunilo dobrim vinima i rakijama, a piće bi naravno podiglo i atmosferu te su se nizali govori i zdravice, prepričavale bi se razne zgode sa putovanja, ubacivali vicevi i šale. Gospoda bi se zatim vjerojatno povukla u salon za pušenje u kojem bi raspravljali o poslu i politici dok bi dame u drugoj prostoriji vodile svoje razgovore. Na kraju bi redovno uslijedili dogovori za slično druženje kod nekog od prisutnih kako bi se društvo našlo ponovno na okupu. U kući domaćina bi zatim očistili i pospremili skupocjeno porculansko i stakleno posuđe te srebrni pribor za jelo, namještaj bi ponovno bio prekriven

¹³¹ „Zagrebačke kavane,“ Narodne novine, 22.10.1892.

¹³² Sabotič. Stare zagrebačke kavane i krčme. 160.

¹³³ Sabotič Ines. Stare zagrebačke kavane i krčme. 176

¹³⁴ Buntak. „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini“. 278.

presvlakama kako se ne bi uništio, a domaćica bi mogla odahnuti na neko vrijeme jer je svoju dužnost uspješno odradila.

Živo je bilo i u domovima umjetnika. Oni su morali imati kuće otvorenu za posjete mogućih klijenata, ali su se također često sastajali sa kolegama. Primjerice, kuća Frangeš bila je sastajalište brojnih umjetnika toga vremena. Tu su se ponekad družili, ponekad prepirali Frangeš, Bollé i Kovačić. Arhitekt nove generacije Kovačić je često bio izuzetno kritičan prema svom učitelju Bolléu. Smireniji Frangeš ih je ipak povezivao druženjima u svojoj kući.¹³⁵

Ljudi su se često okupljali i na raznim druženjima zatvorenog tipa. Godišnjice mature, promocije na sveučilištu, jubileji rada¹³⁶ te vjenčanja, krstítke, rođendani. Za građansku elitu posebno su bile specifične i važne proslave raznih društava. Naime, svaki gospodin, ali i dama iz visokog društva, ako su držali do sebe bili su članom barem nekoliko društava. Prema tim članstvima možemo lijepo očitati interese pojedinaca. Muškarci su ponekad bili politički aktivirani te su društva birali prema političkim idejama. Drugi su se koncentrirali na gospodarska i ekonomska udruženja, a neki su pak pomagali siromašne. Kod organizacije karitativnih udruga i društava posebno su bile aktivne žene. Gotovo svi su usporedo bili članovi i nekih kulturnih društava. U vrijeme blagostanja društva kojima su pripadali darivali bi novcem ili bi pomagali u raznim akcijama koje je društvo organiziralo. Vrlo često darivali su ih i kroz ostavinu nakon svoje smrti. Sve to bio je način širenja ugleda i utjecaja obitelji, a velik broj raznih društava davao je mogućnost uspostavljanja kontakata na različitim poljima.

O svemu tome, osim iz kratkih novinskih izvještaja saznajemo i sa fotografija jer je bio običaj, svako slično okupljanje ovjekovječiti. Naravno fotografska oprema još je bila izuzetno skupa, ali su ju mnoge imućnije obitelji svakako posjedovale. Također, često je bilo fotografiranje u ateljeu, a u Zagrebu onoga vremena djelovalo ih je nekoliko.

Kraj stoljeća donio je novosti i kod večernjih izlazaka. Već je spomenuto koliko su velike promjene u večernjim aktivnostima potaknute svjetlošću. Posebno drastična promjena bila je večer na ulicama. Ranijih stoljeća u svim većim gradovima Europe, puste i mračne ulice bile su uobičajene. Noću često nije ni bilo primjereno, nekad ni dozvoljeno hodati uokolo, a u nuždi su tu bili nosači baklji. Taj mrak nosio je osim nelagode i opasnost od pljački i napada. Devetnaesto stoljeće to mijenja uz plinske lampe na ulicama. Sredinom stoljeća i Gradec i Kaptol ulaze u klub osvjetljenih gradova. Ta svjetlost lanterni, koja nam se danas može činiti slabom ili pak romantičnom omogućila je večernje izlaske u kazalište ili na neki koncert u Glazbeni zavod. Naime, u to vrijeme postoji diljem Europe opsesija kazalištem, upravo su glumci najpopularniji ljudi. Slično je bilo i u malenom Zagrebu posebno kada je u jesen 1895. otvorena

¹³⁵ Gazivoda. *Vila Frangeš*. 246.

¹³⁶ Muraj. „Neki oblici društvenosti u Zagrebu u ranom 20. stoljeću,” 11-33.

nova zgrada HNK-a. Uvijek se je tražila karta više za koncerte u Glazbenom zavodu ili kazališne predstave, a idućeg su se dana zatim komentirale izvedbe pojedinih umjetnika.

Zakupljenost umjetnošću je razumljiva je jer su obitelji od najranijeg djetinjstva ulagale u umjetničko obrazovanje svoje djece. Većina ih je barem neko vrijeme svirala glazbeni instrument ili išla na satove pjevanja. U pojedinim su se obiteljima održavali i koncerti kroz glazbene salone za odabranu publiku. Zidovi domova ukrašeni su slikama pa se i na taj način obitelj neposredno veže uz umjetnost, a često se upoznaje i sa samim umjetnikom. Tko god si može priuštiti, ulaže novac u portretiranje sebe, supruge, a često i djece te u stvaranje galerije predaka.

Popularna je i poduka slikanja. Više naših poznatih slikara prepoznalo je tečajeve slikanja kao dobar izvor zarade, a takva umjetnička naobrazba bila je uobičajena upravo za žene bogatog građanskog sloja. Uspostavilo se da je među njima bilo istinskih umjetničkih talenata. Posebno je bio popularan privatni slikarski tečaj koji su na Obrtnoj školi u Zagrebu otvorili Bela Čikoš Sesija i Menci Clement Crnčić. Kod njih dvojice satove slikanja uzimale su neke od vrsnih hrvatskih slikarica toga vremena - Slava Raškaj, Zoe Borelli, Danica Peklić Peyer, Zdenka Pexidr – Srića, Lina Virant-Crnčić. Popularna je bila i škola Roberta Auera, u kojoj je podučavala i njegova supruga Leopoldina Schimdt – Auer. Iz privatne škole Ernesta Tomaševića istaknula se je Stefaniya Armano, a kod Vlahe Bukovca Anka Bestall. Među uspješne učenice škole Tomislava Krizmana spada Vjera Bojničić, a kod Otona Ivekovića učila je buntovna Nasta Rojc. Dio klijentele mogao si je priuštiti privatne poduke kod kuće. Tako je Iveković dolazio učiti kasnije prepoznatu slikaricu Veru Nikolić Podrinski.¹³⁷

Još jedan važan oblik socijalizacije toga vremena bio je ples. Krajem stoljeća, svečane plesove organiziraju brojna društva – „Društvo crvenog križa“, „Kolo“, „Sokol“, „Sv. Savska besjeda“, „Društvo za poljepšanje Plitvičkih jezera“ i mnoga druga kulturna i stručnih udruženja, poput onog pravnika ili farmaceuta. Neke plesove organizirali su i pojedinci ili grupe, poput plesova „Nekolicine mlade gospode“. Održavali su se na raznim mjestima. Najveći su bili oni u zgradama „Sokola“ i „Kola“, a oni najekskluzivniji bili su u Narodnoj dvorani u Opatičkoj te u Glazbenom zavodu.¹³⁸ Naravno, plesovi su se održavali i u krčmama. To pokazuje da je to bio popularan oblik zabave za sve slojeve stanovništva. Dok su oni za niže slojeve bili prije svega vesela zabava, oni na kojima se je okupljala elita obilovali su formalnim pravilima.

Za svaki su ples izrađeni plesni redovi za dame u kojem su upisivale sa kim će plesati koji ples, točno je bilo određeno koji će se plesovi plesati, koliko će trajati pauza te okvirno do kada će druženje trajati. Mladi plesači i organizatori dočekali bi dame, svoje odabranice ispred ulaza. One su mogle su doći samo u pratnji roditelja ili garde-dama. Ples je obično započinjao u devet sati, a većina bi se razišla oko ponoći.

¹³⁷ <http://www.donacijegz.mdc.hr/slikarica.aspx?lng=HR&id=17>; posjet 03.03.2017.

¹³⁸ Nada Premerl, „Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba,“ *Iz starog i novog Zagreba*, MGZ V (1974): 146.

To su bile važne prigode mladim ljudima za uspostavljanje kontakata sa vršnjacima, a istovremeno za traženje potencijalnog bračnog partnera, naravno sve pod nadzorom i uz usmjeravanje roditelja. Ne samo za mlade već i za njihove roditelje i ovakva neformalna druženja uzimana su kao dio poslovnih planova te su se tu uspostavljali kontakti i dogovarale suradnje, privatne i poslovne.

Manje formalni i obično vrlo veseli bili su plesovi u vrijeme karnevala, koji je bio vrlo popularno vrijeme zabave i veselja za sve slojeve. Tada bi čak i oni iz najviših slojeva odjenuli kostime i opustili se, ali ipak samo u društvu poznanika iz istoga društvenog sloja. Iznimka su bile tek ulične kostimirane povorke, vrlo popularne u Zagrebu toga vremena.¹³⁹

Početak novog stoljeća, 1907. otvorena su prva dva stalna kinematografa – kino „Union“ i kino „Ćirilo-Methodskih zidara“ preko kojih se je građaninu pružala mogućnost da, kako su pisale novine, „vidi prizore iz života svih slojeva ljudskoga društva, da proputuje svim krajevima zemaljske kugle, da vidi kako živi bogataš, kako radnik i opet kako prosjak“. Osim filmova i zabavnih sadržaja, svaka tri dana emitirane su i vijesti iz velikih svjetskih gradova poput Pariza, Londona, Berlina i New Yorka.¹⁴⁰

Dakle, dosta slobodnog vremena posvećivano je kućnim druženjima, plesovima te kulturnim manifestacijama. Međutim, za elitu devetnaestoga stoljeća specifično je da se okreće boravku u parkovima i zelenim površinama u gradu i njegovoj neposrednoj okolini. I to je dio novog životnog standarda u kojem se oponaša životni stil plemstva. Dok su oni na raspolaganju imali obiteljska imanja, građanska elita pokušava sličnu atmosferu stvoriti u neposrednoj gradskoj okolini. Stoga nastaju ljetnikovci kao svojevrsni statusni simbol nove elite, uglavnom ne plemićke već građanske. U Zagrebu, kao što je već spomenuto, oni nastaju na brežuljcima sjeverno od grada. Tu se nova elita odmara u udobnosti svojih romantičnih ljetnikovaca, a nerijetko se organiziraju i vesela druženja uz obitelj i širu familiju, prijatelje i poslovne partnere.

U trenucima kada ostaju u gradu, na raspolaganju su im pak sve brojnija šetališta i parkovi. Prvo gradsko šetalište, danas sa imenom J.J. Strossmayera, nastalo je još početkom 19. stoljeća čime je započeo i kod Zagrepčana običaj šetnji po gradskom perivoju. Ovaj prostor sa kavanom i glazbenim paviljonom ostao je popularan sve do kraja stoljeća. „Najotmjenije zagrebačko građanstvo našlo bi se tu na okupu da uz napitke i zvuke Mayerbeerove krunidbene koračnice, reminiscencija iz Bizetove opere Carmen, Thomasove ouvertire operi Mignon i Zajčeve koračnice iz Zrinskoga ... provede ugodno nedjeljno poslijepodne. Kada bi pao mrak paviljon je mladim parovima obuzetim romantičnim osjećajima znao poslužiti i kao zaklon za nježna ljubavna šaputanja.“¹⁴¹

S vremenom se ipak šetnje sele u novi dio grada i prostor novih parkova Potkove gdje počinje dolaziti i elita sa Gornjega grada. Josip Horvat dugo je pamtio da je „svaki polazak u Donji grad bio za

¹³⁹ Muraj *Zagrebačka blagdanska ozračja*. 33-34.

¹⁴⁰ Franjo Buntak. „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini,“ *Iz starog i novog Zagreba*. MGZ IV (1968): 275.

¹⁴¹ Gostl. *Zagrebački perivoji i promenade*, 104.

gornjogradsko dijete velik, dugo pamteći izlet. „Placmuzike“ na Zrinjercu bijahu rajski doživljaj – ko anđeoske trublje svira glazba, vodokoci šikću visoko, sastvim drugojačije nego sitna grička česma, svagdje gospođe lijepe kao svetice, sve miriše ugodno, i ljudi i cvijeće i sunce. Posjet sa Zrinjevca u Arheološki muzej donosio je ljeti ugodan osjet hlada i tišine poslije razgrijane graje na trgu. Samo je egipatska mumija, sigurno mnogoj djeci, donijela sablasne snove.“¹⁴²

Kroz posljednje desetljeće devetnaestog stoljeća uređivan je i botanički vrt na južnoj granici Donjeg grada te i to postaje zelena oaza Zagrepčana. Neke šetnice su danas izgubljene. Primjerice današnji Prilaz Gjura Deželića uređen je 1891. kao kilometar duga šetnica, uljepšana drvoredom kestena, a postavljene su i klupe za odmor. Sve je osmišljeno kao ulaz u grad sa zapada, a u novinama je Prilaz opisivao kao „ravna, široka, najljepša ulica u Zagrebu“¹⁴³. Tuškanac postaje šetalište nakon što je Josipovac 1880-ih pretvoren u naselje vila. Ponovljen je isprobani recept sa glazbenim paviljonom, kavanom i šetalištem sa klupama.

Uz tolike vrtove i parkove u gradu, logično je pretpostaviti da je sve veće zanimanje i za vrtlarstvo kao hobi i zabavu za slobodno vrijeme. I zaista, vrtlarstvo postaje popularno diljem Europe tijekom 19. stoljeća. Izlaze i priručnici za vrtlare hobiste. Novost je međutim da se popularizira vrtlarstvo za žene srednjih i viših slojeva. I u Zagrebu se pored gradskih kuća i palača uređuju vrtovi, od kojih do danas nažalost nije gotovo ništa ostalo. Još su vidljivi samo obrisi nekad velikog i lijepo uređenog vrta iza kuće arhitekta Hermana Bóllea. Ranije poznati vrtovi poput onoga veletrgovca Nikole Nikolića i njegove supruge Elizabete rođ. Demeter, zatim Sofije Hatz koja je sa suprugom uredila vrt iza kuće na Trgu bana Jelačića ili predivan perivoj baruna Collenbacha na početku današnjeg Dubravkinog puta koji je kasnije bio u vlasništvu bogatog trgovca Mije Krešića, svi su s vremenom izgubljeni.

Izleti u okolicu postali su redovna razbibriga za obitelji i grupe prijatelja. Do Maksimira se je moglo čak i tramvajem, a imao je niz sadržaja za zabavu. Vidikovac i Švicarska kuća nudili su osvježenje i okrjepu, povremeno su organizirani koncerti i predstave, Donjim jezerom plovio je osam-metarski izletnički brodić „Grad Zagreb“, a popularno je bilo i veslanje. Mnogi su se družili i u takozvanoj tzv. „Švajcariji, zapravo sirani na majuru oko biskupske ljetne rezidencije koju je nadbiskup Juraj Haulik uredio i na tom prostoru osmislio uzorno gospodarstvo sa također nizom sadržaja.

Ljeti bi se odlazilo i na Savu, a popularni su bili i izleti u širu okolicu, do Marije Bistrice te u Samobor i perivoj Anin-dol. Tamo je posebno svečano bilo u vrijeme proštenja oko blagdane sv. Ane potkraj srpnja. Od 1901. na toj je relaciji vozio i popularni vlak Samoborček što je još više približilo ovo izletišta Zagrepčanima.¹⁴⁴

¹⁴² Horvat, *Zapisi iz nepovrata*. 13.

¹⁴³ Gostl. *Zagrebački perivoji i promenade*, 109.

¹⁴⁴ Muraj, „Neki oblici društvenosti,“ 15.

Povremeno bi se naravno odlazilo i na duža putovanja kako bi se posjetili rođaci, sklopili poslovni kontakti ili jednostavno odmorilo. Naime, „tada je skoro svaka građanska familija imala rođake naseljene diljem Monarhije: jedan brat živio je npr. U Grazu, drugi u Budimpešti, bratića i sestrični bilo je u Trstu, Rijeci, Klagenfurtu, Krakovu, u Banatu, u Sedmogradskoj, dok su nećaci koji su se posvetili vojničkom pozivu, služili u garnizonima npr. Czernowitzu, Lembergu/Lwowu ili Karlovcu. Oni imućniji su ferije provodili u Badgasteinu, u Opatiji ili Malom Lošinju, a radi zdravlja morali su neizostavno svake druge godine barem na dva tjedna u Karlsbad/Karlove Vary.“¹⁴⁵

¹⁴⁵ Mirnik, „Obitelj Alexander“, 97.

Zaključak

Ovaj kratak pregled mogao je samo donekle dotaknuti razne aspekte života i djelovanja građanske elite u Zagrebu na prijelazu stoljeća. Jasno je vidljivo da je to malobrojna skupina, ali je zanimljivo da su u popriličnoj mjeri utjecali na razvoj grada, posebno svojim ulaganjima u nekretnine jer je Donji grad upravo u to vrijeme poprimio izgled kakav nam je poznat do danas.

Ova manjina pokušava slijediti napredak kojem su svjedočili u razvijenijim sredinama koje su posjećivali. U tome su uvelike ograničeni jer zapravo žive u još uvijek malome gradu, koji po mnogo čemu tek ulazi u fazu modernizacije. Grad u to vrijeme rješava probleme osnovne infrastrukture poput vodovoda i kanalizacije te uređenja ulica. Prostor Donjega grada, u kojem su se velikim dijelom nastanili, zapravo je veliko gradilište tijekom cijelog promatranog razdoblja. Iako su parkovi Potkove urbanistički osmišljeni, uz njih, a posebno u okolnim ulicama, još je dosta neizgrađenih parcela. Neki dijelovi, posebno u zapadnom dijelu današnjeg Donjeg grada, neće biti izgrađeni sve do vremena između dva rata.

Pripadnici viših slojeva građanske elite bavili su se raznim privrednim djelatnostima, a i u privatnim interesima karakterizirala su ih različita zanimanja i interesi. Ipak, svojim su poslovima pristupali sa poduzetničkim duhom te, čak i oni vrlo imućni, sa osjećajem za troškove pa nemaju mnogobrojnu poslugu i samo iznimno posjeduju vlastite kočije. Na gradnju kuća gleda se također kao na dobar način ulaganja. Mnogi su tako dio troškova projekta gradnje vlastitoga doma financirali uklapanjem poslovnih prostora ili stanova za najam u iste zgrade. Neki su dodatno investirali gradnjom zgrada samo sa stanovima za najam. To je novi tip stambene arhitekture, takozvana najamna kuća ili „Mietpalais“. Za gradnju angažiraju uglavnom domaće graditelje i arhitekte koji u to vrijeme donose nove ideje iz velikih gradova, prije svega Beča. Pripadnici nove elite financiraju gradnju u tim modernim stilovima čime se one razlikuju od starijih zdanja na Gornjem gradu.

Ipak, većina je tih domova izgledala velebnije izvana nego što je to bilo u interijeru. Investitori su najčešće za svoju obitelj predvidjeli jedan stan. On je svakako bio prostran za današnje prilike, ali samo iznimno cijela je zgrada osmišljena za život jedne obitelji. Također, zanimljivo, ali veći broj spavaonica je iznimka, a ne pravilo. U većini slučajeva obitelji je na raspolaganju jedna spavaonica za roditelje te jedna za djecu te možda još koja dodatna spavaća soba. Dakle, veličina prostorija u stanovima varira, ali njihov broj ne znatno. Velika je bila razlika i u opremljenosti prostorija. Saloni i blagovaonice bili su bitno luksuznije opremljeni od ostatka kuće. Ti se prostori nisu redovno koristili nego su veći dio vremena zapravo stajali zatvoreni, negrijani, sa namještajem prekrivenim zaštitnim presvlakama dok su obitelji istovremeno koristile manje reprezentativne interijere.

Po nekim segmentima ti se stambeni prostori danas ne bi nazivali komfornima. Za grijanje su još uglavnom korištene peći, nije bilo električne energije, a time niti niza kućanskih aparata. Kuće su osvjetljivane plinskim svjetiljkama, koje su davale više svjetlosti od svijeća, ali su bile i dosta nepraktične. Voda za kuhanje i pranje još je grijana na pećima u kuhinji, a pranje rublja još je

predstavljalo višesatni zadatak. Napredak prema prijašnjim gradnjama predstavlja tekuća voda u kućama te telefonski priključci koji su prihvaćeni dosta brzo. Naravno, uvjeti života u kućama mijenjat će se u idućem razdoblju izuzetno brzo te će već desetljeće ili dva kasnije elita uživati u bitno većem komforu. Horvat je pisao da ono čime su bili zadovoljni oko 1900. većinom ne bi zadovoljilo ni srednju klasu između dva rata.¹⁴⁶ To se je naravno odnosilo na one iz viših društvenih slojeva jer iako sa današnjeg gledišta to možda nije bio u svim segmentima komforan život, u usporedbi sa životnim standardom i načinom stanovanja tadašnjih siromašnijih slojeva, to je svakako bio luksuz.

Kuća je i dalje predstavljala žensku domenu pa su supruge te koje se brinu o kućanstvu, nadziru poslugu i brinu o odgoju djece. Ipak, u tom razdoblju žene se znatnije društveno angažiraju kroz članstva u raznim društvima, a ponekad i organiziranje salona kod kuće. Postiže se znatan napredak i u njihovom obrazovanju, prije svega radom Ženskog liceja dok ih se dio odlučuje i na fakultetsko obrazovanje. Međutim, obrazovanje se još uvijek ne uzima kao temelj za zaposlenje ili znanstvenu karijeru već kao dio opće kulture koja se cijeni u visokom društvu kojim se kreću.

Slobodno vrijeme elita je koristila dijelom za posjete raznim kulturnim događanjima, za satove slikanja ili sviranje nekog instrumenta. Muškarci dio vremena provode u kavanama, ali tu se također održavaju i susreti važni za posao. Izuzetno popularno postaje provoditi vrijeme u prirodi. Mnogi grade ljetnikovce u okolici grada. Šetnje gradskim parkovima, uživanje u botaničkom vrtu te izleti u Maksimir i gradsku okolicu postaju uobičajeni način druženja sa članovima uže i šire obitelji, prijateljima, ali i poslovnim partnerima. Dakle, i vrijeme opuštanja se koristi da bi se kretalo u društvu sličnih obitelji te da bi produbila poznanstva i možda pripremio temelj za neke buduće poslovne projekte. Sa istom su se svrhom često organizirala i kućna druženja, večere, plesovi. Tu je često bila uključena i šira obitelj s obzirom da je velik dio tvrtki povezivao upravo članove obitelji.

Što nam je danas od toga vremena ostalo? Uvedena je infrastruktura koja će predstavljati temelj za razvoj grada. Iako je osmišljen nešto ranije, upravo u tom razdoblju velikim je dijelom ostvaren projekt Zelene potkove oko kojeg se zatim potiče gradnja koju predvode velikim dijelom upravo uspješni gospodarstvenici. Većina kuća koje su tada izgrađene ostala je očuvana do danas, ali su stanovi u međuvremenu velikim dijelom podijeljeni u manje stambene prostore, a mnogi nažalost stoje zapušteni i prazni. Istovremeno, razvijen je ostatak grada, a standard života uvelike je porastao. Time se donekle gubi dojam koji su te novogradnje zasigurno izazivale kod suvremenika u vrijeme gradnje. Ipak, ostao je lijepo očuvan dio grada sa prijelaza stoljeća koji je podsjetnik na taj brzi razvoj, standard života tadašnje elite te sveobuhvatnu modernizaciju koja je zahvaćala društvo.

¹⁴⁶ Horvat. *Zapisi iz nepovrata*, 16.

Literatura

Ariès Philippe, Georges Duby. ur. *A History of private life. From the Fires of Revolution to the Great War*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990.

Babić, Nataša. *Život na plaži: Kupanje i kupališna moda na Jadranu 1880. do 1970*. Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2014.

Besse, François, Mathilde Kressman. ur. *Visages du Paris 1900. 100 photos de légende*. Paris: Parigramme, 2014.

Blasin, Barbara, Igor Marković. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Zagreb: Meandar, 2006.

Blom, Philipp. *Vrtoglave godine: Europa, 1900. – 1914*. Preveo Goran Schmidt. Zaprešić: Fraktura, 2015.

Bryson, Bill. *Kod kuće: Kratka povijest privatnog života*. prev. Ivana Jandras Szekeres Zagreb: Znanje, 2015.

Buntak, Franjo. „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini,” *Iz starog i novog Zagreba*. MGZ IV (1968): 251-282.

Buntak, Franjo. „Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine.” *Iz starog i novog Zagreba*. III (1968): 177 – 236.

Cvetišić, Klotilda. *Kućanstvo za školu i dom*. 2. izd. Zagreb: Knjižare Lav. Hartmana Kugli i Deutsch, 1896.

Damjanović, Dragan. *Zagreb. Arhitektonski atlas*. Zagreb:AGM,2014.

Damjanović, Dragan. *Arhitekt Herman Bollé*. ZagrebLeykam International: Muzej za umjetnost i obrt, 2013.

Damjanović, Dragan, Irena Kraševac. „Stambena najamna zgrada Hermana Bolléa u Žerjavićevoj ulici 4 u Zagrebu.” *Peristil* 56 (2013): 263–274.

De Waal, Edmund. *Zec jantarnih očiju : skriveno nasljeđe*. Prevela Patricija Vodopija. Zagreb: Mozaik knjiga, 2012.

Dobronić, Lelja. *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.

Dobronić, Lelja. „Zagrebački ljetnikovci druge polovice 19. stoljeća” *Iz starog i novog Zagreba* III (1963): 143 – 175.

Dobronić, Lelja. „Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika.” *Iz starog i novog Zagreba* IV (1968): 225 – 240.

Fatović - Ferencić Stela, Jasenka Ferber - Bogdan. „Ljekarnik Eugen Viktor Feller.“ *Medicus*, 6/2 (1997): 277-283. http://www.academia.edu/21941276/Ljekarnik_Eugen_Viktor_Feller (posjet 10.02.2018.)

Galić, Anđelka, ur. *Secesija u Hrvatskoj*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2003.

Gazivoda, Nina. *Frangeš. Vila Frangeš na Rokovom perivoju u Zagrebu Geneza izgradnje i prepoznavanje značenja*. Zagreb: Pop&pop, 2008.

Goldstein, Ivo, Slavko Goldstein, ur. *Povijest grada Zagreba. Knj. 1. Od prethistorije do 1918*. Zagreb: Novi Liber. 2012.

Gostl, Igor. *Zagrebački perivoji i promenade*. Zagreb: Školska knjiga, 1994.

Horvat, Josip. *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisi iz nepovrata 1900-1941*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber. 1984.

Iveljić, Iskra. *Očevi i sinov: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2007.

Karaman, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.

Klaić, Vjekoslav. *Zagreb 1910 – 1913*. Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1918.

Knežević, Snješka. *Zagrebačka zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Ladović, Vanda, Nada Premerl. „O razvoju i uređenju Ilice, Preradovićeve trgai Jurišićeve ulice u XIX i XX stoljeću.“ *Iz Starog i novog Zagreba*. 6 (1984): 189 – 206.

Maleković, Vladimkir, ur. *Historicizam u Hrvatskoj*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.

Milčec Zvonimir. *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*. Zagreb: Bookovac, 2006.

Mirnik, Ivan. „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena.“ *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*. 28 (1995): 96 – 127.

Muraj Aleksandra. „Neki oblici društvenosti u Zagrebu u ranom 20. stoljeću.“ U *Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez*, ur. Naila Ceribašić, Ljiljana Marks. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2009.

Muraj, Aleksandra. *Zagrebačka blagdanska ozračja: slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*. Zagreb: AGM: Institut za etnologiju i folkloristiku: Muzej grada Zagreba, 2013.

Perić, Ivo. *Zagreb: Od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.

Premierl, Nada. *Stan arhitekta Viktora Kovačića. Masarykova 21 Zagreb*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2000.

Ranitović, Branko, Vanda Ladović. *Zagreb 1900*. Zagreb: Liber, 1974.

Regula – Bevilacqua, Ljerka. „120 godina botaničkog vrta.“ Zagreb moj grad. 26 (2009)

Sabotić, Ines. *Stare zagrebačke kavane i krčme: s kraja 19. i početka 20. stoljeća*. Zagreb: AGM: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 2007.

Stlinović, Milica. „Tri Francuza o Zagrebu u devetnaestom stoljeću.“ *Iz starog i novog Zagreba IV* (1968): 209-224.

Kr. ugarski središnji statistički ured. *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune IX. (1902)*. Budimpešta: Tiskara Dioničkog društva Athenaeum, 1904.

Solter, Ana ur. *Arheološki muzej u Zagrebu – život od 19. do 21. stoljeća*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2016.

Šterk, Slavko. *Foto-albumi obitelji Hellenbach iz Marije Bistrice*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2009.

Vukelić, Vilma. *Tragovi prošlosti (memoari)*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994.

Waugh, Alexander. *Kuća Wittgenstein. Obitelj u ratu*. Prevela Maja Šoljan. Zagreb: Vuković & Runjić, 2014.

Zweig, Stefan. *Zvezdani sati čovječanstva. Jučerašnji svijet*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1966.

Izvori

Cvetišić, Klotilda. *Kućanstvo za školu i dom*. 2. izd. Zagreb: Knjižare Lav. Hartmana Kugli i Deutsch, 1896.

Nacrti stambenih zgrada, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu:

HR – DAZG – 1122, ZGD, Trg bana Jelačića 3, 4, 5 i 6

HR – DAZG – 1122, ZGD, Trg J.J. Strossmayera 2, 7 i 8

HR – DAZG – 1122, ZGD, Trg kralja Tomislava 4, 5 i 18

HR – DAZG – 1122, ZGD, Žerjavićeva 4

HR – DAZG – 1122, ZGD, Trg Marka Marulića 7

Početak Ilice s konjskim tramvajem, Foto: Ivan Szűtz, oko 1900. VI. Boris Szűtz, Zagreb. Preuzeto iz Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 47

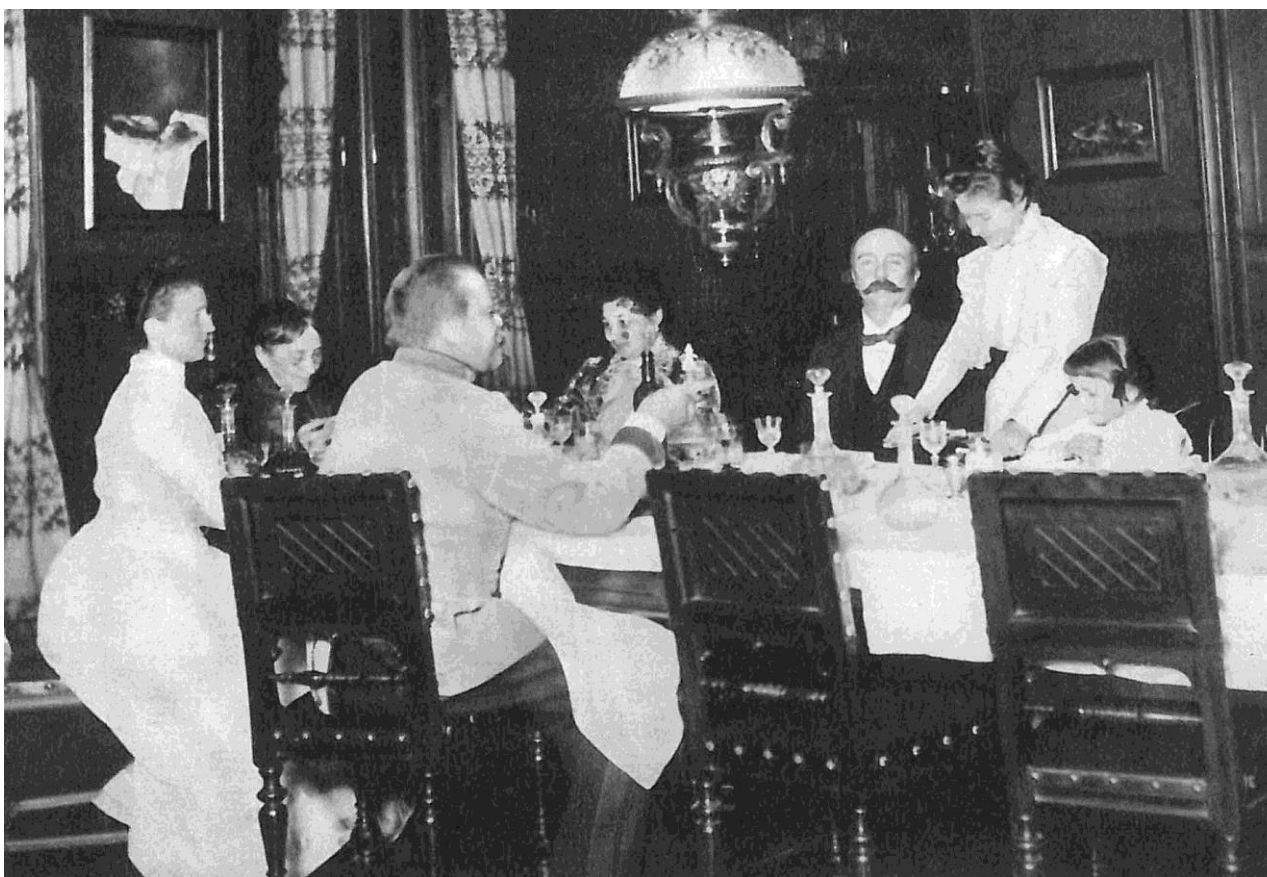
Tarakanje Ilice, fotograf nepoznat, godine 1910. VI. Ivan Gerersdorfer; Preuzeto iz Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 143.

Obitelj Gerersdorfer u svom stanu u Medulićevoj 16, stereo-snimak, autor nepoznat, oko 1903. VI. Ivan Gerersdorfer. Preuzeto iz: Ranitović, Ladović, *Zagreb 1900.* 243.

Unutrašnjost u kući građanske obitelji, fotograf nepoznat, Oko 1910. VI. Institut za književnost i teatrologiju HAZU Preuzeto iz: Ranitović, Ladović, *Zagreb 1900.* 245.

Obitelj Adrowski kod stola, fotograf nepoznat, oko godine 1900. Iz zbirke Zlate Lubiensky, Zagreb. Preuzeto iz: Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 229.

„Pariška pekarna“ R. Rukavine u Ilici 42,
Fotograf nepoznat, oko 1910.
VI. Muzej grada Zagreba
Preuzeto iz Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 139

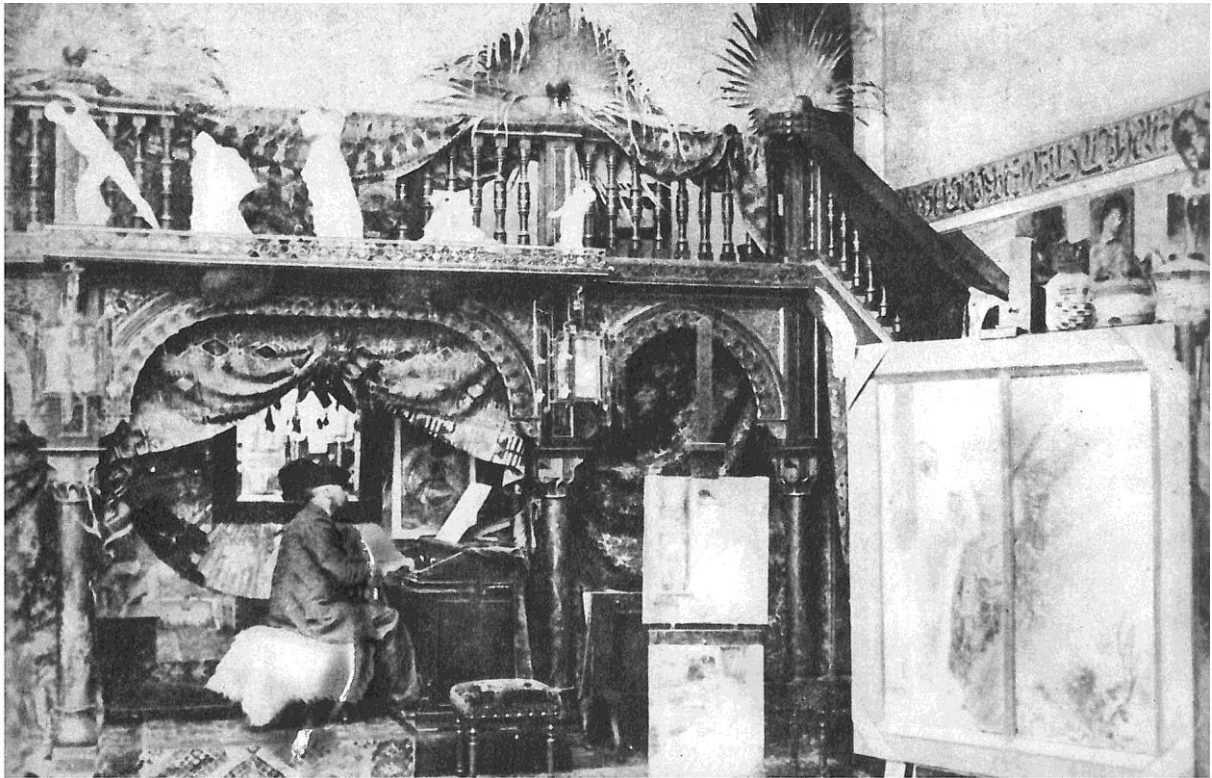
Tržnica na sjevernoj strani Jelačićevog trga. Fotograf nepoznat, oko godine 1900. VI. Etnografski muzej, Zagreb.
Preuzeto iz: Ranitović, Ladović *Zagreb 1900.* 40.

Umjetnici kod baruna Vraniczanyja u Oroslavlju, s lijeva na desno: Bela Čikoš-Sesija, Oton Iveković, barun Vraniczany, Josip Bauer, Robert Frangeš, Oskar Aleksander, Robert Auer, Vlaho Bukovac, fotograf nepoznat, godine 1898. VI. Dr. Vera Kružić-Uchytel, Zagreb. Preuzeto iz: Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 225.

U Maksimiru, obitelj Hanuš. Foto: Weinrich, godine 1905. VI. Davor Jerković
Preuzeto iz Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 193.

Slikar Vlaho Bukovac u svom atelijeru na Tomislavovom trgu 18, fotograf nepoznat, godine 1898. VI. Dr. Vera Kružić-Uchytíl, Zagreb. Preuzeto iz: Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 238.

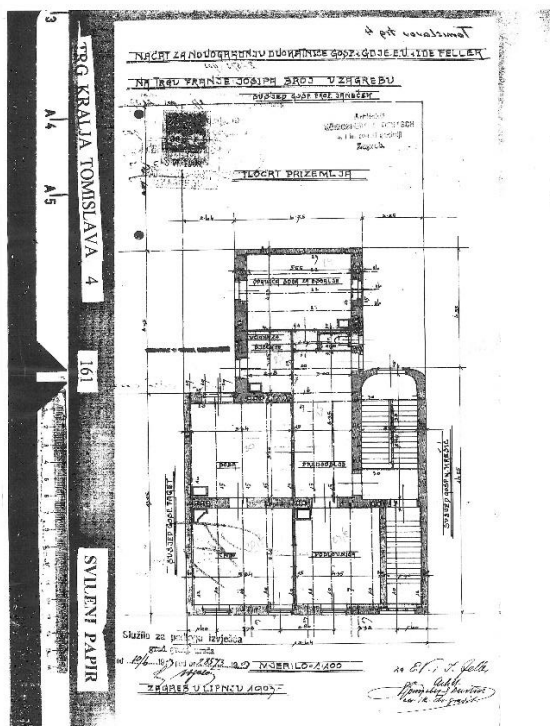

Ženska slikarska škola Bele Čikoš-Sesije
Fotograf nepoznat, oko 1905.
VI. Davor Jerković
Preuzeto iz:
Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900.* 172.

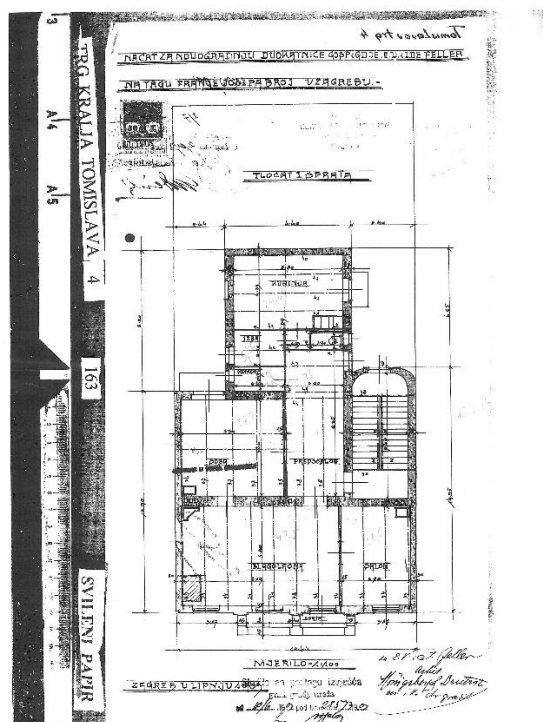

Grupa купаča na Savi, fotograf nepoznat, oko 1906. VI. Davor Jerković, Zagreb.
Preuzeto iz: Ranitović, Ladović. *Zagreb 1900*. 182.

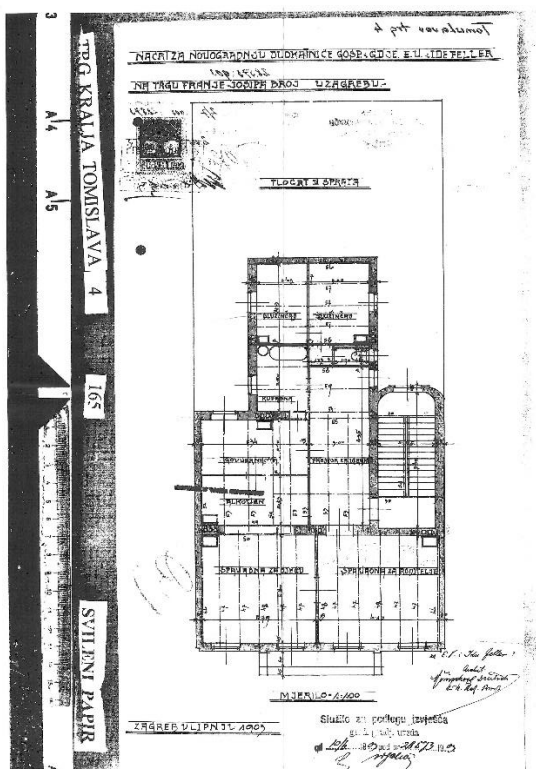
Nacrti kuće Feller, Trg kralja Tomislava 4 - HR – DAZG – 1122, ZGD, Trg kralja Tomislava 4

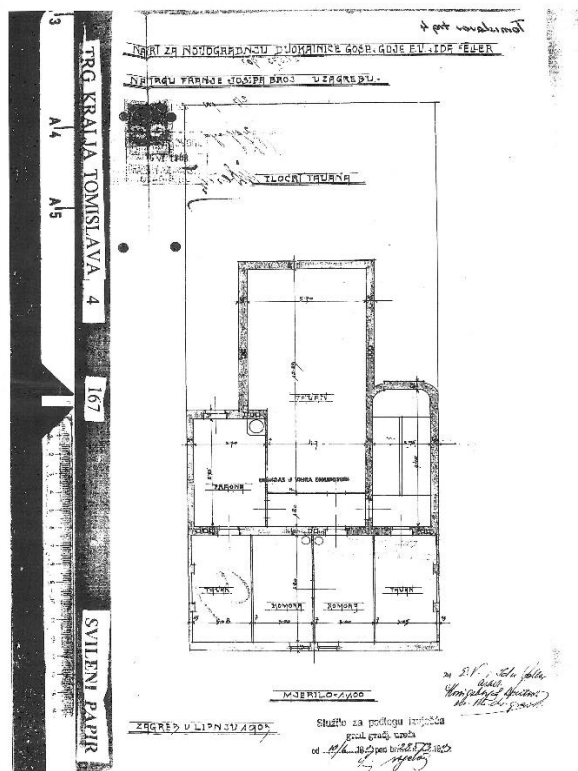
Prizemlje

1. kat

2. kat

Tavan